

Nummer 1 1993 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Väljare, flyttare och missbrukare

Korpi: Riksdagsvalet 1991

Lindström: Hemlösa alkoholister

Dryler: Flyttningar och psykisk ohälsa

Ahrne: Människa – organisation

Kühlhorn & Leifman: Psykofarmabruk

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Institutet för social forskning, Stockholms Universitet.

REDAKTION

Henrik Tham (red. och ansv. utg.), Carl le Grand, Olle Lundberg, Elisabet Näsman och Irene Wennemo.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Institutet för social forskning, Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm. Tel 08/16 26 44, 16 26 53. Fax 08/15 46 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1993. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adresetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

1993

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 25, telefontid vardagar,
10-12, 14-16.

Nummer 1 1993 Årgång 30

ARTIKLAR

Walter Korpi: Politik och väljare bakom valutgången 1991	3
Lars Lindström: Socialtjänsten och den hemlöse alkoholisten	29
Helen Dryler: Flyttningar, socialt stöd och psykisk ohälsa	46
Göran Ahrne: Delvis människa, delvis organisation	59
Eckart Köhlhorn & Håkan Leifman: Allmänhetens bruk av alkohol och psykofarmaka i empirisk belysning	79

RECENSION

Margareta Hallberg: Kunskap och kön. En studie av feministisk vetenskapsteori (Ingvar Johansson)	98
--	----

INKOMMEN LITTERATUR	105
---------------------	-----

Redaktionen för *Sociologisk Forskning* flyttar fr o m nästa nummer till Uppsala. Vi tackar för vad vi tyckt har varit ett intressant och roligt arbete. Om också produkten blivit intressant och rolig lämnar vi till läsaren att avgöra.

En tidskrift kan nu inte bli intressantare än det material som kommer in. Under de två år vi haft ansvaret för *Sociologisk Forskning* har dels inte tillräckligt mycket bra material kommit in, dels inkomna bidrag varit påtagligt snedfördelade, bl a vad gäller kön och institution. Inkomna och accepterade artiklar (exkl. recensioner) i *Sociologisk Forskning* 1991:2–1993:1 framgår av nedanstående sammanställning.

Refuseringsgraden är nära 50 procent. Detta skulle kunna tydas som att redaktionen ändå haft mycket material att välja inom. Så är emellertid inte fallet. De flesta, om än inte alla, av de ej accepterade bidragen har varit ofärdiga, saknat frågeställning, brustit i vetenskaplighet eller helt enkelt skickats till fel tidskrift. Siffran över inkomna bidrag är också såtillvida missvisande som redaktionen i flera fall mycket aktivt måst söka material.

<i>Institution</i>	<i>Inkomna</i>	<i>Accepterade</i>
Umeå	4	3
Uppsala	2	0
Stockholm: Soc. inst.	8	8
SOFI	11	10
Övr. inst.	10	5
Göteborg	7	3
Lund	5	1
Övriga landet	9	2
Utlandet*	4	1
Totalt	60	33
med kvinnl. förf.	8	2

* Utländska gästforskare har hänförts till den institution där de vistats.

De få inkomna och ännu färre accepterade bidragen av kvinnliga författare svarar varken mot de kvinnliga sociologernas antal eller kapacitet. Inte heller fördelningen efter institution ger rimligen en rättvisande bild av sociologin i Sverige. Det är visserligen inte oväntat att den ort där reaktionen är belägen blir överrepresenterad om manus inte kommer in spontant. Snedfördelningen är dock mycket kraftig med över två tredjedelar av de accepterade artiklarna från Stockholm och över hälften från enbart SOFI och Sociologiska institutionen.

Vår avskedshälsning består alltså i uppmaningen att skriva i *Sociologisk Forskning*. Svensk sociologi är tillräckligt bra för att sociologer i Sverige skall kunna fylla sin egen tidskrift med intressanta artiklar av acceptabel vetenskaplig standard.

Redaktionen

NY ADRESS:

Sociologisk Forskning
c/o Lars Udéhn
Sociologiska institutionen
Järnvägspromenaden 19
753 20 UPPSALA

Politik och väljare bakom valutgången 1991*

WALTER KORPI

Institutet för social forskning, Stockholms universitet

Det mest dramatiska resultatet av det svenska riksdagsvalet 1991 var socialdemokratiens historiskt stora nederlag. Partiets andel av rösterna blev lägre än i riksdagsvalet 1924, och låg på ungefär samma nivå som i det första valet med allmän och lika rösträtt 1921 och i det sk kosackvalet 1928.¹ Den nya borgerliga regeringen under ledning av statsminister Carl Bildt tolkade valutslaget som ett mandat för ett systemskifte, bort från den traditionella "svenska modellen". Men var de som lämnade socialdemokraterna före valet 1991 verkligen missnöjda med den traditionella socialdemokratiska politiken? Och hade väljarkåren förändrats så att majoriteten av de svenska väljarna verkligen ville ha ett systemskifte? Syftet med den här artikeln är att belysa vilken roll den socialdemokratiska politiken och förändringar i väljarkåren kan ha spelat för den kraftiga nedgången i socialdemokraternas väljarstöd i valet 1991.

Förklaringarna till det socialdemokratiska raset kan sökas på två håll, i samhällsförändringar och i socialdemokratiens politik. Har samhällsstrukturen och väljarkåren förändrats så, att väljarna nu har svårare att acceptera det som traditionellt har varit socialdemokratisk politik? Eller har den politik socialdemokraterna stått för i regeringsställning förändrats så, att väljarna inte längre accepterar den? I det här sammanhanget kan man också fråga sig om det är de sk marginalväljarna, som övergett partiet eller om problemen i stället finns inom partiets traditionella kärngrupper. Jag skall här analysera vad data från olika väljarundersökningar har att säga i dessa frågor. Svaren på frågorna är av grundläggande betydelse för diskussionen om framtiden för de politiska partierna i Sverige.

Förborgerligas väljarna?

Under efterkrigstiden har socialdemokratiens valresultat och opinionsstöd flera gånger sjunkit, inte bara 1991 utan också tex 1956, 1966, 1976.² Sådana nedgångar har ofta lockat fram förklaringar, som bygger på antagna förändringar i samhällsstrukturen. Den traditionella socialdemokratiska politiken sägs inte längre tilltala väljarna. Särskilt de växande tjänstemannagrupperna men också välbetalda industriarbetare på-

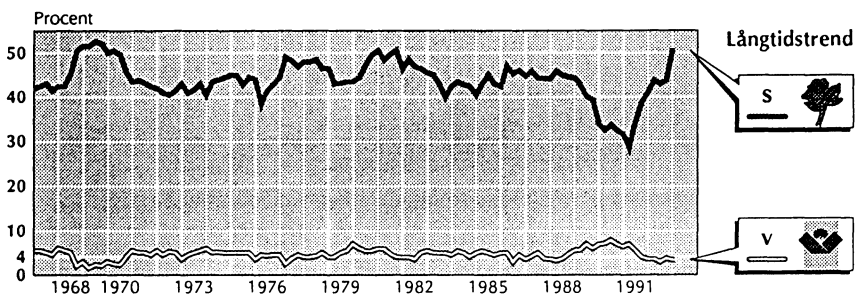
stås ha tröttnat på ökad jämlikhet och höga skatter. Samhället har förborgerligats, sägs det.

Givetvis förändras det svenska samhället hela tiden. En del förändringar underlättar, andra försvårar en socialdemokratisk politik. Förändringarna i yrkesstrukturen är här särskilt intressanta. Under hela efterkrigstiden har andelen löntagare bland väljarna ökat. Detta beror främst på att andelen jordbrukare har minskat. Bland löntagarna har sedan länge andelen tjänstemän ökat. Från och med slutet av 1960-talet har den traditionella arbetarklassen minskat. För socialdemokraterna har det dock varit lättare att vinna väljare bland tjänstemännen än bland jordbrukarna. Det är därför inte klart hur yrkesstrukturens förändringar har påverkat förutsättningarna för en socialdemokratisk politik.

Väljarstudierna ger inte något tydligt stöd för antagandena om att väljarkåren gradvis förborgerligas. Andelen arbetare, som röstar på det socialistiska blocket, sjönk visserligen något under 1960-talet men har under 1970- och 80-talen hållit sig ganska stabil, något under 70 procent (figur 1). Samtidigt kan man notera en trendmässig ökning i andelen "medelklass" som röstar på det socialistiska blocket, från omkring 25 procent mot slutet av 1950-talet till omkring 35 procent under 1980-talet. Den sk klassröstningen, dvs skillnaden mellan arbetare och "medelklass" i andelarna röstande för det socialistiska blocket, har alltså minskat.³ Man måste dock komma ihåg att nedgången i klassröstningen främst beror på att allt fler tjänstemän har börjat rösta med socialdemokraterna eller vänsterpartiet. Den socialdemokratiska nedgången i valet 1991 kan alltså inte ledas tillbaka till långsiktiga tendenser grundade i yrkesstrukturens förändring.

En annan möjlighet är att svenskarnas subjektiva uppfattning av klassstrukturen i samhället har förändrats. En sociologisk studie av utvecklingen i Katrineholm visar tex att under efterkrigstiden har andelen ar-

Figur 1. Stödet för socialdemokraterna (s) och vänsterpartiet (v) enligt SIFO:s väljarbarometer 1968–1992 (långtidstrender).

betare, som uppfattar sig själva som tillhörande en "arbetarklass" kraftigt minskat, medan andelen som beskriver sig som "medelklass" har ökat (Cigéhn 1990). Även om den här studien var begränsad till Katrineholm pekar den på intressanta förändringar i hur svenskarna uppfattar klass- och maktstrukturen i Sverige. Studien visar dock också, att om man beskriver sig som arbetarklass eller medelklass inte har särskilt stora konsekvenser för ställningstagandena i olika politiskt relevanta frågor. För att motverka den potentiella klyvningen mellan arbetare och tjänstemän har socialdemokratin under efterkrigstiden systematiskt framställt sig som ett parti för "löntagare", inte enbart för "arbetare." Möjligen kan den strategin ha påverkat väljarnas språkbruk i den här frågan.

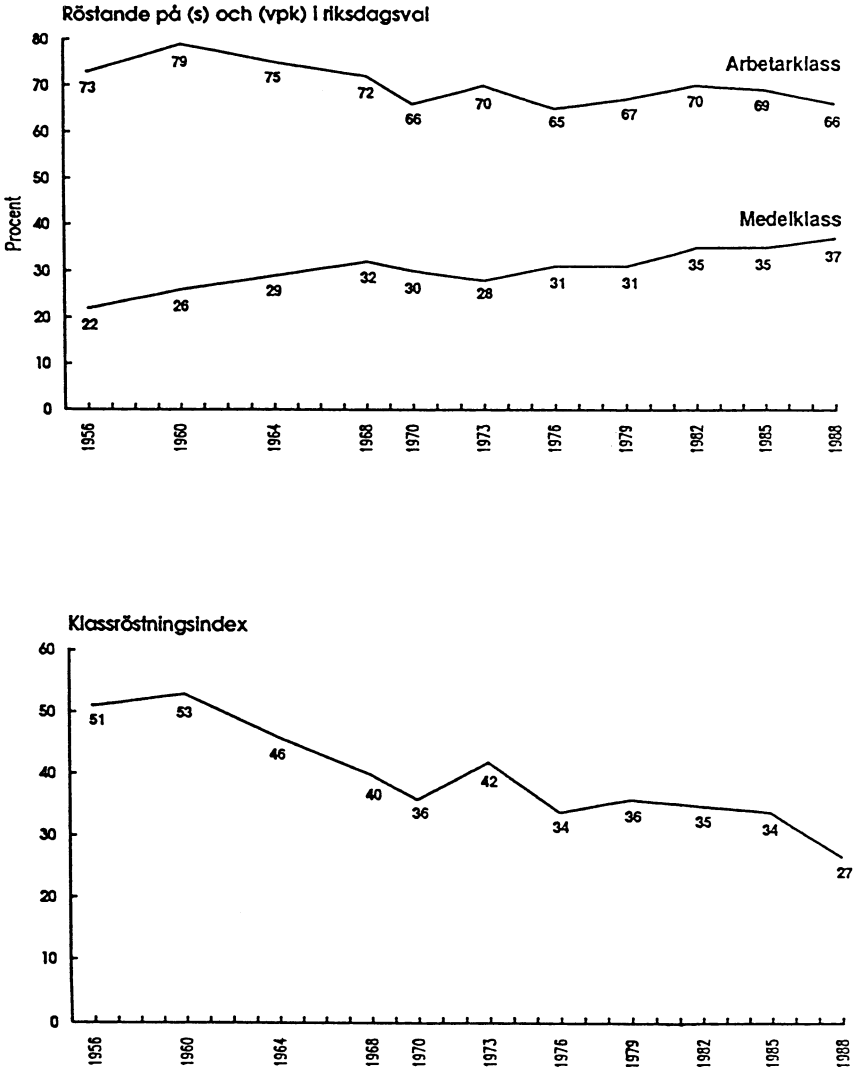
Samhällsstrukturen förändras ganska långsamt. Om socialdemokratin svårigheter främst orsakats av sådana strukturförändringar, dvs av det som ibland har kallats "underströmmar i industrisamhället", skulle vi rimligen vänta oss att få se en gradvis nedgång för partiet under flera decennier. Någon sådan gradvis nedåtgående tendens finns dock inte i valutslagen och inte heller i opinionsundersökningarna. I stället visar tex långtidstrenderna i SIFO:s väljarbarometer för socialdemokraternas del kraftiga svängningar kring ett medelvärde, som sedan 1960-talets slut och fram till 1989 har legat en bit över 40 procent (*figur 2*).

Socialdemokratin nedgång, som ledde till valnederlaget 1991 började under 1989, ungefär samtidigt som den socialdemokratiska regeringen med olika åtgärder försökte "kyla ned" ekonomin, främst genom att införa tvångssparandet tillsammans med centern våren 1989. Det stora raset kom dock när man bytte fot i skattefrågan och tillsammans med folkpartiet lade fram förslaget om "Århundradets skattereform" under hösten 1989. Under valrörelsen 1991 återgick partiet delvis till vad som brukar betecknas som traditionell socialdemokratisk politik och vann tillbaka en del tidigare väljare. Den nya borgerliga regeringen började hösten 1991 driva en politik, som ganska klart avvek från den traditionellt socialdemokratiska. Därefter fick socialdemokratin i december 1991 återigen över 40 procent i SIFO:s väljarbarometer. Efter hösten 1991 steg arbetslösheten kraftigt. Mot slutet av 1992 återtog socialdemokraterna sin hittills "normala" ställning en bit ovanför 40 procent. Efter en dramatiskt stigande arbetslöshet och en fördjupad ekonomisk kris under 1992 fick socialdemokraterna i januari 1993 över 50 procent i väljarbarometern.

Dessa siffror ger alltså inte belägg för hypotesen, att det var djupgående samhällsförändringar som låg bakom det socialdemokratiska raset i 1991 års val. Finns då förklaringarna kanske att söka i den politik

socialdemokraterna bedrivit i regeringsställning under 1980-talet? Hur skiljde sig denna politik från den traditionella socialdemokratiska politiken?

Figur 2. Röstande på (s) och (vpk) efter socialgrupp samt klassröstningsindex i riksdagsvalen 1956–1988.

Socialdemokratins ”sociala uppfinningar”

Den svenska socialdemokratins internationellt sett mycket starka ställning har till stor del berott på att partiet i tidigare krissituationer kunnat ta fram nya och okonventionella politiska lösningar på ekonomiska problem.⁴ Det är här viktigt att observera att *dessa ”sociala uppfinningar” har brutit mot den konventionella nationalekonomiska teorins rekommendationer och mot vad tongivande nationalekonomer med utgångspunkt i sk neoklassisk ekonomisk teori ansett vara en riktig och nödvändig politik.* De sociala uppfinningarna har dock visat sig kunna fungera i praktiken och har gett en god grund för samarbete mellan en socialdemokratisk regering och fackföreningsrörelsen, mellan arbetare och tjänstemän.

På 1930-talet hävdade de flesta nationalekonomer, att den enda utvägen ur arbetslösheten var att höja företagets vinster samt att sänka löner och arbetslöshetsersättningar. Socialdemokratiska regeringar i England och Australien försökte följa den rekommendationen – bröt med fackföreningsrörelserna, splittrade sina partier och förlorade valen. Som första land i världen började däremot den socialdemokratiska regeringen i Sverige att under finansminister Ernst Wigforss’ ledning medvetet praktisera en ny social uppfinning, en efterfrågestimulerande konjunkturpolitik. Idéerna till politiken hade delvis hämtats från J. M. Keynes. De svenska socialdemokraterna höll ihop och kunde stärka samarbetet med LO. Också tjänstemännen hade nytta av den nya politiken. Socialdemokraterna vann valen.

Efter 1945 ställdes västländerna inför problemet hur full sysselsättning skulle kunna förenas med låg inflation. Socialdemokratiska regeringar i olika länder försökte då få fackföreningarna att pressa ned löneökningarna. Sådana försök ledde dock till starka spänningar mellan fackföreningarna och de socialdemokratiska partierna. Också i Sverige lyckades regeringen övertala LO att gå med på ett lönestopp 1949–50. Men fackföreningsrörelsen vägrade att försöka omvandla sig till en organisation för nedpressning av medlemmarnas löneökningar. Spänningarna inom arbetarrörelsen ökade.

I Sverige kom då Gösta Rehn och Rudolf Meidner från LO med en ny social uppfinning. En aktiv arbetsmarknadspolitik kombinerad med måttliga vinster i företagen och en solidarisk lönepolitik blev lösningen, som stärkte samarbetet mellan den socialdemokratiska regeringen och fackföreningsrörelsen. Politiken visade sig framgångsrik och ledde både till full sysselsättning och ekonomiskt tillväxt.

En annan social uppfinning under 1950-talet var en socialpolitik som gav alla medborgare inkomsttrygghet. Denna socialpolitiska modell för allmän inkomsttrygghet bygger på två principer, nämligen dels *att alla medborgare skall omfattas av samma program* och att dels *att ersätt-*

ningarna skall vara inkomstrelaterade.⁵ Genom att alla medborgare omfattas av samma program, som ger inkomstrelaterade ersättningar vid sjukdom och ålderdom undviker man uppsplittring i olika intressegrupper bland väljarna, bl a genom att de bättre ställda inte behöver skaffa sig sär lösningar genom privata försäkringar eller avtalsförsäkringar. Den allmänna sjukförsäkringen 1955 var det första programmet i världen av det här slaget. Den socialpolitiska modellen för allmän inkomstrygghet kan ses som en strategi med vilken socialdemokraterna försökte bygga upp sitt stöd i de växande tjänstemannagrupperna. I likhet med tidigare sociala uppfinningar bröt också socialpolitiken för allmän inkomstrygghet mot den konventionella ekonomiska teorin, genom att den inte begränsade sig till ett grundskydd för de sämst ställda. Men den stärkte samarbetet mellan arbetare och tjänstemän.

Trots bakslag i valen bl a 1956 och 1966 kunde socialdemokratin sitta kvar i regeringsställning. Främst på grund av kärnkraftsfrågan blev dock valet 1976 en socialdemokratisk förlust som ledde till regeringsskifte.⁶

Kallare klimat för Europas löntagare

En viktig del av bakgrunden för den socialdemokratiska politik, som sedan 1982 förts i Sverige och i andra västländer, finns att söka i den politiska klimatväxling som skett i Europa efter den första sk oljechocken 1973. Sedan dess har Europas löntagare fått känna på ett mycket kallare klimat.

I efterhand kan man se att efterkrigstiden fram till 1973 var en avvikande historisk period. Till skillnad från förkrigstiden med dess kraftiga konjunktursvängningar och återkommande massarbetslöshet kännetecknades 1950- och 60-talen av en relativt stabil konjunktur och i de flesta länder av full sysselsättning. Borgerliga likaväl som socialdemokratiska regeringar utgick ifrån att väljarna inte skulle acceptera en hög arbetslöshet utan skulle rösta bort en regering som inte lyckades bevara den fulla sysselsättningen.⁷ På så sätt kom länderna att driva en ekonomisk politik enligt keynesianska riktlinjer. Man gav också varandra "draghjälp" när det gällde att undvika kraftiga konjunkturedgångar.

Den här politiken var mycket lyckad i den meningen att arbetslösheten hölls på en synnerligen låg nivå medan den ekonomiska tillväxten var rekordhög. Men ekonomiskt starka intressegrupper i västländerna kom att se den fulla sysselsättningen som huvudorsaken till andra allvarliga problem, främst en stigande inflationstakt, nedpressade företagsvinster och allt starkare löntagarorganisationer. Av fruktan för väljarnas negativa reaktioner vågade man dock länge inte angripa vad man tex inom OECD såg som roten till det onda, den fulla sysselsättningen.

År 1970 presenterade OECD:s generalsekretariat en rapport (*Inflation. The Present Problem*), som innehåller en förbisedd men klaggörande analys av bakgrunden till den kursomläggning, som några år senare ledde till att efterkrigstidens politik för full sysselsättning bröts. OECD såg de viktigaste ekonomiska problemen vara den stigande inflationstakten, men man pekade också på företagens fallande vinstandelar som motsvarades av en ökning av löneandelen av bruttonationalprodukten. "Mellan 1955 och 1969 visade den sammanlagda löneandelen av nationalinkomsten en stadigt stigande tendens i alla större industriländer inom OECD".⁸

OECD ställde diagnosen att inflationsproblemet till en del orsakats just av "framgångarna för den ekonomiska politiken på andra områden – särskilt den enastående framgången med att uppnå en hög sysselsättningsnivå." När folkets fruktan för en ekonomisk depression avtagit har det blivit allt svårare att bedriva en restriktiv ekonomisk politik. "Människornas reaktioner på att gå i konkurs eller att bli utkastade från sitt arbete var kanske annorlunda på 1930-talet, när sådant kunde ses som resultatet av en naturkatastrof. Men i dag skulle en allvarlig recession säkert uppfattas som resultatet av en medveten politik från regeringens sida." Detta skulle leda till bakslag i valen, och därför drog sig regeringarna för att föra en sådan politik. OECD påpekade att "inflationproblemet nu faktiskt uppkommer därför att när regeringarna har varit tvungna att välja har de tvekat att ge högsta prioritet åt prisstabilitet." Man sade att bl a när det gäller lönekraven är regeringarnas grundläggande problem "att lära folk att utöva en sådan försiktighet som de skulle göra om de trodde att en allvarlig recession var möjlig, utan att man faktiskt behöver ta till det läromedlet."

OECD:s rekommendation till medlemsländernas regeringar 1970 blev därför att de skulle ge högre prioritet åt målet att bekämpa inflationen. Man var samtidigt klar över att detta skulle innebära ökande arbetslöshet. "Att ge högre prioritet åt prisstabilitet innebär att ge lägre prioritet åt något annat. I det långa loppet behöver detta inte nödvändigtvis vara ekonomisk tillväxt och sysselsättning – även om i många länder det tillfälligtvis måste bli fallet."

De sk oljechockerna, som initierades 1973 och 1979 genom kraftiga prishöjningar av de oljeproducerande länderna (OPEC), kom att skapa en situation där västländernas löntagare fick lov att acceptera hög arbetslöshet som läromedel. Mångdubblingarna av oljepriserna skakade om västländernas ekonomier. Det skulle ha behövts en kraftig och medveten politik för att i den nya situationen bevara den fulla sysselsättningen. I de flesta länder steg arbetslösheten. Regeringarna upptäckte, i många fall till sin glädje, att väljarna accepterade stigande arbetslöshet eftersom man här nu såg OPEC, inte regeringarna, som de främst an-

svariga. Till de flestas överraskning visade det sig att regeringar kunde bli omvalda trots hög arbetslöshet. Man började därför på många håll att använda arbetslöshet som ett medel för att pressa ned inflationen och löneökningarna samt för att öka företagets vinster.⁹ Under 1980-talet fick löntagarna i de flesta av Europas länder återigen lära sig att leva med massarbetslöshet.

Att massarbetslösheten återvänt till Europa innebär att löntagarnas styrkepositioner försvagats medan företagen stärkt sin ställning. Den ökande internationaliseringen av näringslivet har gett företagen större möjligheter att spela ut löntagarna i olika länder mot varandra. Också detta har stärkt företagets positioner i förhållande till löntagarna i de enskilda länderna.

Socialdemokratisk politikomläggning 1982–90

Under 1970- och 80-talens inflations- och vinstkriser har de flesta regeringarna i EG-länderna alltså "löst" problemen genom att drastiskt öka arbetslösheten. Sveriges nya socialdemokratiska regering satte däremot 1982 som sitt huvudmål att bevara full sysselsättning. Man valde dock den här gången en konventionell ekonomisk lösning. Genom en stor devalvering ökade man drastiskt företagets vinster i syfte att därigenom stimulera näringslivet och skapa arbetstillfällen. Strategin byggde på förutsättningen, att löntagarna skulle avstå från att genom löneökningar försöka kompensera sig för devalveringens effekter.

Också i England, Nederländerna, Frankrike, Spanien, Australien och Nya Zeeland hade socialdemokrater i regeringsställning sedan 1973 ställts inför problemet med ökande arbetslöshet. Där kom socialdemokraternas politik att styras av finansdepartementen, som följde den konventionella ekonomiska teorin. Man accepterade en förhållandevis hög arbetslöshet och började att öka företagets vinster, pressa ned löneökningarna och skära ned välfärdsprogrammen. Detta ledde till kraftiga spänningar mellan finansdepartementen och övriga delar av regeringen samt till slitningar mellan det socialdemokratiska partiet och fackföreningarna. De spänningar vi i Sverige kom att se inom den socialdemokratiska regeringen samt mellan regeringen och LO blev tydliga upprepningar av vad som tidigare skett i andra länder.

Den kraftiga generella höjning av vinstnivån i det svenska näringslivet innebar en brytning med den sk Rehn-Meidner modellen. Den ledde till stora omfördelningar av förmögenheter i landet. Med de höga vinsterna kunde företagen höja lönerna för utvalda kategorier, bl a ledarskiktet och de högre tjänstemännen i den privata sektorn. Detta satte igång en allmän lönekapplöpning, där de kollektivanställda och den offentliga sektorn försökte hänga med. Sverige hade fram till början av

1980-talet haft en kraftig nedgång i ojämlikheten i inkomstfördelningen, något som lett fram till den lägsta ojämlikheten i disponibla hushållsinkomster (efter skatter och transfereringar) bland alla västländer. Under 1980-talet började inkomstskillnaderna i flera västländer att öka (Fritzell 1992). I början av åttiotalet avstannade utvecklingen mot minskad ojämlikhet också i Sverige och förbyttes i en svagt ökande ojämlikhet. Utvecklingen döljer dock intressanta skillnader mellan könen. Bland männen växte ojämlikheten i inkomster påtagligt medan den bland kvinnorna fortsatte att minska (Björklund 1992). Särskilt de privatanställda tjänstemannagrupperna kunde dra fördel av den här utvecklingen.

Finansdepartementet i den socialdemokratiska regeringen följde också den konventionella ekonomiska teorin genom att man 1985 avreglerade bankerna och kapitalmarknaderna. I kombination med devalveringarna, en internationell högkonjunktur och en för exportindustrin förmånlig dollarkurs ledde avregleringen till en kraftig överhettning av den svenska ekonomin med en lånefinansierad spekulation, särskilt på fastighetsmarknaden. Resterna av valutareglerna avskaffades 1989, något som ledde till att kapital exporterades i stället för att användas till investeringar inom landet. Arbetslösheten var dock rekordlåg.

Den strategi som den socialdemokratiska regeringen valde 1982 krävde att LO-ledningen skulle försöka hålla tillbaka löneökningstakten bland sina medlemmar. Regeringen hade glömt lärdomarna från 1949-50 och begärde nu återigen, att fackföreningsrörelsen skulle förvandlas till en apparat för nedpressning av medlemmarnas löneökningar. En sådan strategi kunde fungera under en övergångsperiod men blev nu permanentad.

För att få bukt med överhettningen av konjunkturen efter 1985 försökte den socialdemokratiska regeringen inte att kyla ned ekonomin med metoder som direkt påverkade de orsaker till överhettningen man själv skapat (bl a genom devalveringen och avregleringen av bankerna). Detta hade kunnat göras t ex genom en revalvering av kronan. I stället började man angripa symptomen på överhettningen genom press på fackföreningarna att dämpa löneökningstakten samt försök att dra in köpkraft från den breda allmänheten genom förslag om momshöjningar och tvångssparande. Resultatet blev ett "rosornas krig" med allt starkare spänningar mellan regeringen och LO.

Finansdepartementet och Riksbanken hade åt sig valt rollen att driva den enligt konventionell ekonomisk teori lämpliga politiken. De kunde därför gona sig i berömmet från massmedierna. LO-ledningen tilldelades rollen som en ständig Svarte Petter med den i längden omöjliga uppgiften att pressa ned löneökningarna samtidigt som företagen hade rekordstora vinster, aktievärdena rusade mot höjden, bankerna lånefi-

nansierade fastighetsspekulationer och löneskillnaderna ökade. När den socialdemokratiska regeringen i en sådan situation försökte pressa ned konsumtionsnivån hos de stora löntagargrupperna genom momshöjningar och tvångssparande kände många löntagare inte längre igen partiets politik. LO-ledningen fick troligen också mera direkt än regeringen och finansdepartementet kännning av det växande missnöjet bland de partiaktiva arbetarna, som ställde sig alltmer frågande till regeringens politik.

Den socialdemokratiska regeringen kom också gradvis att inleda en ny politik, där det gamla målet om högsta prioritet för full sysselsättning övergavs till förmån för nedpressning av inflationstakten.¹⁰ Man valde alltså medvetet att använda en stigande arbetslöshet, åtminstone till en viss nivå, för att försöka pressa ned takten i löne- och prisökningarna. Ett led i den nya politiken var etablerandet av en fast växelkurs manifesterad genom kronans anknytning till ecun 1991. Den sk utlandslånenormen, dvs beslutet låta företagen sköta statens behov av upplåning utomlands genom att betala dem en högre ränta för pengar som de i sin tur lånade utomlands till en lägre ränta, drev upp den svenska räntenivån och ökade regeringens beroende av näringslivet. Företagen blev extremt känsliga för rykten om devalveringar, något som ledde till upprepade valutakriser.

Idéernas och de intellektuellas roll

Socialdemokraterna i Sverige lyckades under åttiotalet alltså inte med konststycket att ännu en gång komma med en social uppfinning, en nydanande och okonventionell politisk lösning. Varför? Svårigheterna var nu större än tidigare. Exportindustrins ökande betydelse för vår ekonomi, internationaliseringen av näringslivet och det faktum att andra länders regeringar accepterat en mycket hög arbetslöshetsnivå har gjort att utrymmet för okonventionella svenska lösningar har krympt. Men de ledande inom finansdepartementet och i den socialdemokratiska regeringen har kanske inte sökt tillräckligt efter alternativ.

Av viss betydelse i det här sammanhanget är de intellektuellas roll som "sociala uppfinnare" och idégivare. LO:s utredningsavdelning fungerade länge som en viktig idéklädningsanstalt för den svenska arbetarrörelsen. Men medan man från näringslivets sida sedan 1970-talet satsade intensivt och framgångsrikt på att skapa organisationer och nätverk för att fostra och påverka samhällsforskare, mediafolk och intellektuella har fackföreningsrörelsen och SAP i stort sett varit passiva. När nationalekonomerna som grupp under 1980-talet svängde från keynesianism till marknadsliberalism blev det uppenbart, att man från soci-

aldemokratins sida inte kunde finna alternativa idéer till det dominerande marknadsliberala tänkandet.

Under 1980-talet kom det marknadsliberalt inriktade synsättet att få ett starkt fäste också i finansdepartementet. Detta yttrade sig bl a i dess personalsammansättning. Under Gunnar Strängs sista år som chef för finansdepartementet 1976 var varken finansministern eller de två statssekreterarna akademiska ekonomer. Totalt sett var andelen akademiska ekonomer i de mest politikrelevanta delarna av finansdepartementet under Strängs sista år litet, bara av storleksordningen 15 procent. I den socialdemokratiska regeringens finansdepartement åren 1989–90 var däremot antingen finansministern eller biträdande finansministern akademisk ekonom. Därtill kom ett starkt ökat inslag av civilekonomer och ekonomer på chefsnivåerna men också som politiskt sakkunniga och på handläggande nivåer. I absoluta tal hade antalet civilekonomer och ekonomer inom departementet tre till fyrdubblats sedan 1976.¹¹ Andelsmässigt ökade de akademiska ekonomerna från 15 till omkring 50 procent av den mest politikrelevanta personalen.

Vad som kom in i finansdepartementet genom den nya inriktningen på rekryteringen var inte bara ekonomisk sakkunskap, vilken självklart hörde hemma på departementet. Därutöver kom det sannolikt också in marknadsliberala synsätt och en benägenhet att söka lösningar på politiska problem inom ramen för det dominerande neoklassiska synsättet. De akademiska ekonomer, som kom att få nyckelroller vid politikutformningen, hade en grundlig skolning i konventionell ekonomisk teori men kände oftast inte till den socialdemokratiska politikens tradition. Deras nya kurs innebar mera marknadslösningar, mera ojämlikhet och så småningom ett ifrågasättande av full sysselsättning som politiskt mål. Om dessa liberalt inriktade ekonomer vid finansdepartementet sade chefen för det näringslivsanknutna Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS), Hans Tson Söderström, att de är ”av samma skrot och korn som vi”.¹² Mot bakgrund av den allmänna svängningen bland svenska ekonomer mot en mera marknadsliberal grundsyn kunde man därför inte vänta sig, att finansdepartementet skulle vara ett aktivt centrum för sökandet efter en alternativ politik.¹³

Givetvis fanns det goda skäl att på flera punkter modifiera den tidigare socialdemokratiska politiken. Bl a hade den snabbt växande offentliga sektorn fått styrningsproblem av olika slag. Om tex kirurgiavdelningarna på sjukhusen får resurser efter antal patienter i köerna i stället för efter antalet operationer är det något som behöver rättas till. Det synsätt som kom att dominera inom finansdepartementet verkar dock ha varit inriktat på förändringar från grunden. Enligt den konventionella ekonomiska teorin måste Sveriges ekonomi fungera dåligt eftersom Sverige hade alltför höga skatter, alltför små inkomstskillnader, en allt-

för stor offentlig sektor och alltför mycket politiska ingripanden i de fria marknadskrafternas spel. I den socialdemokratiska regeringen kom därför finansdepartementets beslutfattare och sakkunniga att i "den svenska modellen" se de stora hindren för en väl fungerande ekonomi.

Finansdepartementet och därmed den socialdemokratiska regeringen kom därför att okritiskt acceptera den bild av en kraftig och långvarig svensk eftersläpning i ekonomisk tillväxt, som under åttiotalet präglades av näringslivsanknutna organ. Denna bild byggde på ofullständiga och felaktiga analyser (Korpi 1992). Liksom övriga västländer har Sveriges tillväxttakt gått ned efter 1973 och en ny internationell nedgång började omkring 1990. Men en långvarig och allvarlig svensk eftersläpning i tillväxt går inte att belägga.

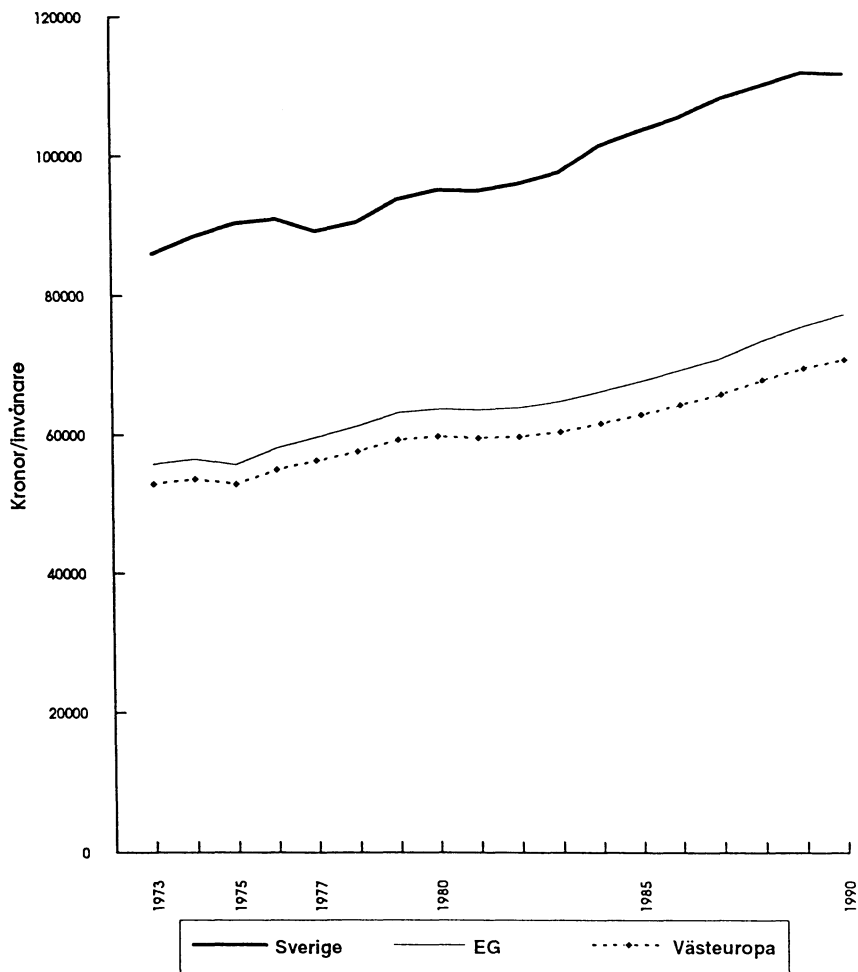
Från 1973 (året före den första sk oljeshocken) och fram till 1990 har BNP per invånare växt mer i Sverige än både i EG och i Västeuropa (figur 3). Västeuropa ökade med 18 000 kronor per invånare, EG med 21 500 kr men Sverige med 26 100 kr (i 1985 års priser och växelkurser).¹⁴ Eftersom EG och Västeuropa hade en mycket lägre utgångsnivå än Sverige när det gäller BNP per invånare har de trots lägre ökningar i kronor räknat ändå haft högre procentuella ökningar än Sverige.

Som stöd för tesen om den svenska eftersläpningen har man främst anfört, att Sverige sedan 1970 haft en lägre procentuell tillväxt av BNP än OECD-området som helhet. Men i OECD ingår ett antal mindre rika länder, bl a Turkiet, Grekland, Spanien, Portugal och Irland, som drar ned dess medelvärde i BNP per invånare. Det blir därför missvisande att jämföra den procentuella tillväxten i Sverige och i OECD.

Även om två länder har ungefär samma tillväxt räknat i dollar per invånare får det i utgångsläget fattigare landet med en lägre utgångsnivå en högre procentuell tillväxt än det rikare landet med en högre utgångsnivå. Trots att Sverige 1970–90 hade en sju gånger större ökning av BNP per invånare räknat i dollar än Turkiet, hade Turkiet ändå på grund av sin mycket låga utgångsnivå en betydligt högre procentuell tillväxt än Sverige. Turkiet hade också en högre procentuell tillväxt än andra länder som 1970 tillsammans med Sverige fanns i den rikaste halvan bland OECD-länderna, dvs dels de sex rikaste västeuropeiska länderna Schweiz, Västtyskland, Frankrike, Danmark, Nederländerna och Storbritannien samt därtill också USA, Kanada och Australien.

När vi jämför procentuell tillväxt måste vi alltså jämföra länder med ungefär samma utgångsnivå. Det visar sig då att Sverige sedan 1970 haft i stort sett samma procentuella tillväxt som ovannämnda sex rika västeuropeiska länder eller samtliga ovannämnda nio rika länder (Korpi 1992). Att Sverige sedan 1991 kommit ned i en djup konjunkturnedgång innebär inte att vi långsiktigt släpat efter de andra rika länderna i tillväxt.

Figur 3. BNP per invånare 1973–1990 i Sverige, EG och Västeuropa (1985 års priser och växelkurser).

Väljarnas syn på den socialdemokratiska politiken

Den socialdemokratiska regeringen blev mycket framgångsrik när det gällde att minska arbetslösheten. Men dess strategi med den stora devalveringen och höga företagsvinster förutsatte, att fackföreningsrörelsen skulle hålla tillbaka medlemmarnas löneökningar. När den strategin permanentades efter 1985 års val började dess svagheter att träda fram. I en period med full sysselsättning, ökande inkomstskillnader, dramatiska ökningarna av aktievärdena och den genom avregleringen av bankerna

lössläppta fastighetsspekulationen krävde den strategin nu återhållsamhet, nedkylning och uppoffringar av löntagarna.

För att dämpa överhettningen försökte regeringen öka krismedvetandet bland löntagarna och pressa ned löneökningarna. I april–maj 1989 kom finansdepartementet med förslag till åtstramningar, bl a genom höjning av moms. Då detta avvisades av riksdagen infördes i stället det sk tvångssparandet av socialdemokraterna och centern.

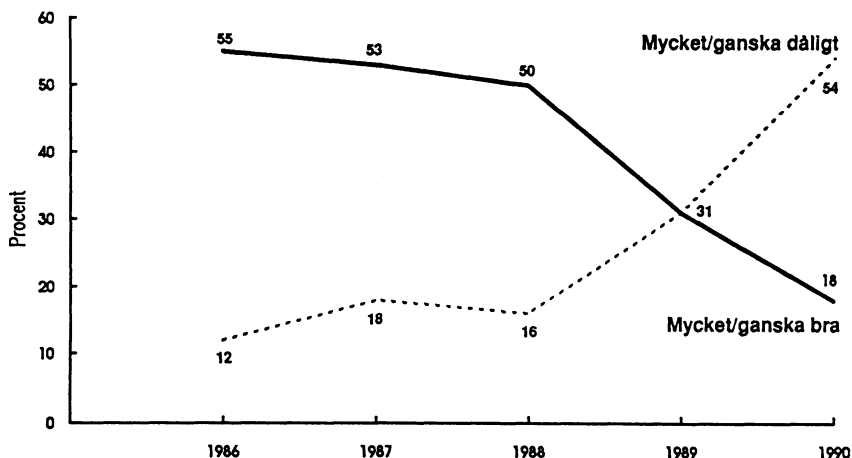
Det svenska skattesystemet med en hög skattenivå och en starkt progressiv statsskattmen med olika beskattningsprinciper för arbets- respektive kapitalinkomster hade öppnat möjligheter för en omfattande skatteplanering. Efter valet 1988 började finansdepartementet att tillsammans med folkpartiet utforma enskattereform, som skulle minska utrymmet för skatteplanering men också minska progressiviteten i beskattningen. Inom finansdepartementet ansåg man att höga marginalskatter var en allvarlig hämsko på arbetskraftsutbudet och på den ekonomiska tillväxten. Huvudprinciperna för det nya skattesystemet blev offentliga i november 1989. I debatten noterade man bl a att den kraftiga reduceringen av progressiviteten i beskattningen främst skulle gynna höginkomsttagarna.

I februari 1990 lade den socialdemokratiska regeringen sedan fram sitt stora åtstramningspaket med bl a löne- och strejkstopp. När det paketet föll i riksdagen valde regeringen att avgå för attstrax därefter återuppstå med en ny finansminister. Med denna avgång förlorade socialdemokraterna ett av sina starka kort i det politiska spelet, väljarnas uppfattning att socialdemokratiska regeringar kan regera och till skillnad från borgerliga regeringar sitter valperioden ut.

Väljarnas bedömningar av den socialdemokratiska regeringens politik blev efter 1988 allt mera negativa. Utvecklingen kan kartläggas i frågeundersökningar som regelbundet gjorts under höstarna (november–december) sedan 1986.¹⁵ På frågan: "Hur sköter regeringen sin uppgift?" hade över hälften av svenskarna svarat "mycket bra" eller "ganska bra" under åren 1986, 1987 och 1988. Den andelen sjönk dock till 31 procent 1989 och till 18 procent mot slutet av 1990. Samtidigt steg andelen som svarade "mycket" eller "ganska dåligt" från mindre än en femtedel till 31 respektive 54 procent 1989 och 1990 (*figur 4*).

På frågan "Hur har enligt din mening den svenska ekonomin förändrats under året?" valdes svaret "försämrats" av omkring en femtedel fram till 1988, men den andelen steg till 38 procent 1989 och till hela 81 procent i november–december 1990 (*figur 5*). Väljarna märkte dock inte själva så mycket av de ekonomiska problemen. Andelen som ansåg att deras egen ekonomi hade försämrats under det senaste året var mindre än en femtedel från 1986 till 1989 men steg sedan något till 31 procent 1990. Den socialdemokratiska regeringen hade ändå till slut

Figur 4. Svenska folkets syn på hur den socialdemokratiska regeringen sköter sin uppgift hösten 1986 – hösten 1990.

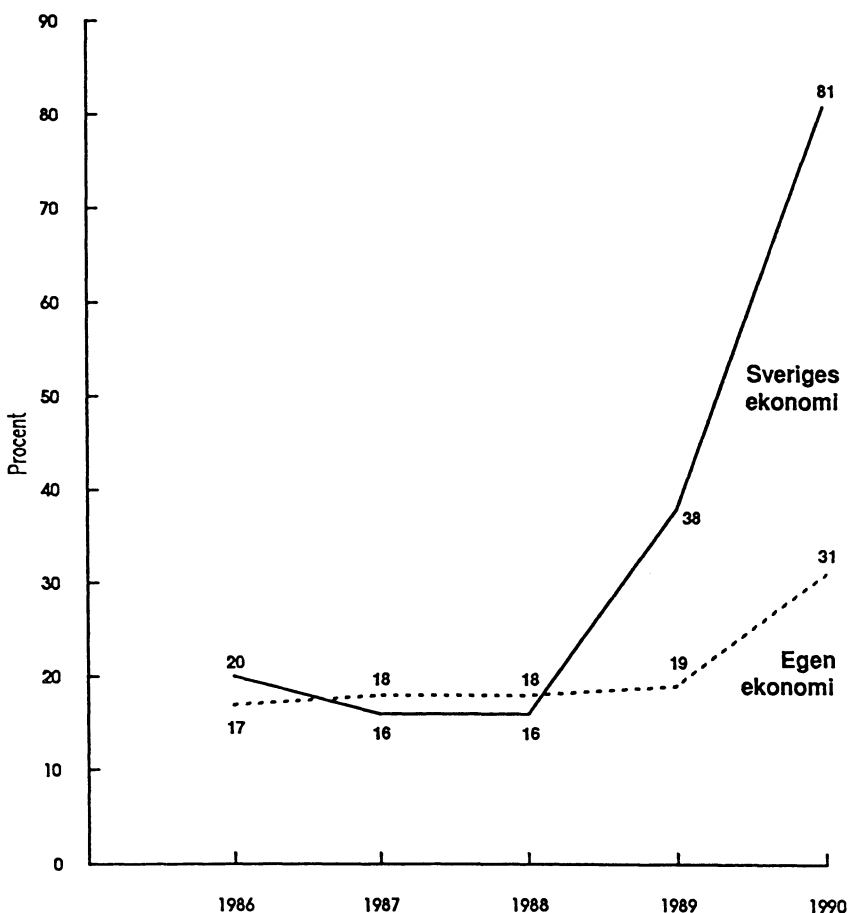
lyckats göra svenska folket krismedvetet. Samtidigt hade svenskarna dock också tappat tilltron till regeringens förmåga att sköta landets ekonomi, något som klart brukar återverka på väljarnas ställningstagande.

”Århundradets skattereform” blev triumfen för finansdepartementets ”förnyare”. Samtidigt blev den en katastrof för det socialdemokratiska partiet och ledde till århundradets ras i partiets väljarstöd. Väljarna uppfattade att skattereformen främst gynnade höginkomsttagarna. En intervjustudie våren 1991 gjord av tre sociologer i Umeå visar detta tydligt (Halleröd, Svallfors och Åberg 1991). Andelen som svarar *Ja* på frågan om det var riktigt att införa det nya skattesystemet var bara 35 procent bland dem med hushållsinkomster under 8000 kr/mån men ökade gradvis med stigande inkomster till 83 procent bland dem över 24000 kr/mån (figur 6). Stödet för skattereformen fanns alltså bland höginkomsttagarna medan främst LO-grupperna var negativa eller tveksamma.

Socialdemokratins kärntrupp tvekar

SCB:s partisympatiundersökningar gör det möjligt för oss att ganska detaljerat beskriva hur partiernas väljarstöd i olika befolkningsgrupper förändras. Av dem som i valet 1988 röstade på socialdemokraterna skulle enligt dessa studier mindre än hälften, bara 43,7 procent, återigen ha röstat på partiet i november 1990 (figur 7). Men huvuddelen av de tidigare (s)-väljarna hade inte bytt parti. Ungefär tre procent hade gått till vänsterpartiet och något mindre andelar till vart och ett av de

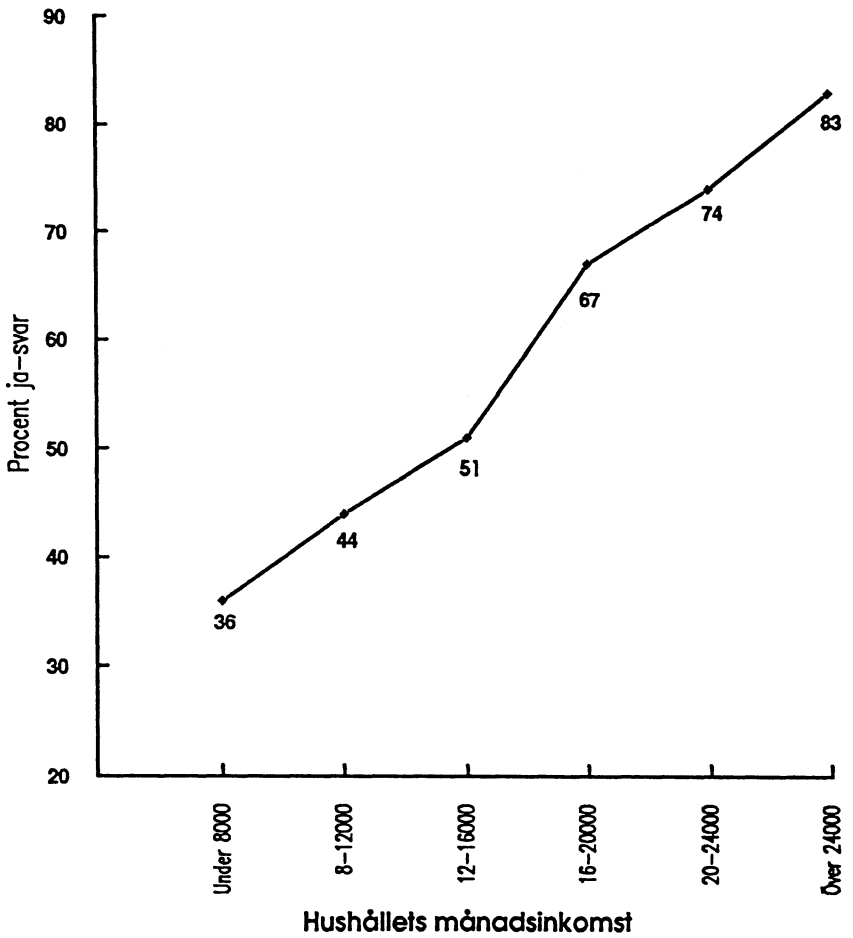
Figur 5. Procent som anser att Sveriges ekonomi respektive den egna ekonomin har försämrats under det senaste året (1986–1990).

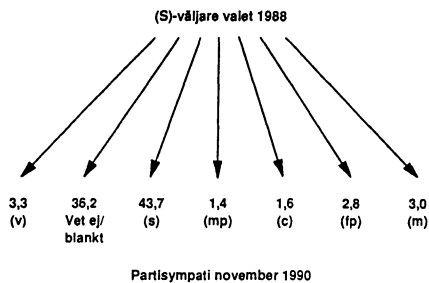
tre borgerliga partierna. Men den flera gånger större fanflykten har gått till soffan, till gruppen "vet-inte" och blankröstare. Drygt en tredjedel (36,2 procent) av 1988-års (s)-väljarna sade alltså knappt ett år före valet 1991 att de inte visste hur de skulle rösta.

Vilka (s)-väljare hade då kommit i beråd? Därom vet studierna ganska klart besked. SCB-siffrorna visar att (s)-raset främst har kommit bland arbetare och LO-medlemmar. Från maj–november 1988 till november 1990 sjönk andelen (s)-väljare bland arbetarna med 15 procent medan "vet inte" gruppen ökade med 20 procent. Bland tjänstemännen var motsvarande siffror 12 respektive 13 procent. Det socialdemokratiska stödet minskade främst bland hushåll med inkomster på låg- och mellannivå. Raset för socialdemokraterna (och uppgången för "vet-

Figur 6. Procent som anser att det var riktigt att införa det nya skattsystemet efter hushålls-
inkomst 1991.

Figur 7. Vart hade (s)-väljarna från valet 1988 tagit vägen i november 1990?

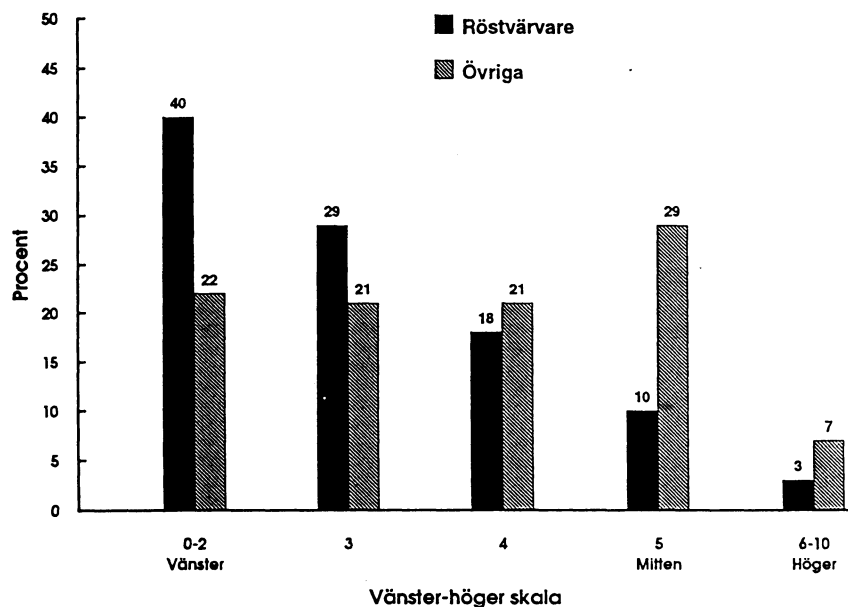

inte"-gruppen) var spritt över alla åldersgrupper men var något kraftigare bland de yngre väljarna. Det var främst i dessa grupper Ny Demokrati under våren och försommaren 1991 kunde få stöd.

Från många valsociologiska studier vet vi att det i alla partier finns en intressant skillnad mellan ett partis "ljumma" och "starka" anhängare. Det ljumma stödet kommer från väljare, som inte identifierar sig särskilt mycket med partiet och dess politik. De är ofta mindre intresserade av politik och ser inga större skillnader mellan partierna på vänster-höger skalan. Partibytnarna kommer till den övervägande delen från de ljumma väljarna. De starka anhängarna identifierar sig däremot klart med sitt parti och dess politik. Oftast är de mycket intresserade av politik. Bland dem finns partiernas aktivister, valarbetare och opinionbildare på gräsrotsnivån. De starka anhängarna ser till skillnad från de ljumma betydande skillnader mellan partierna på vänster-höger skalan. Och det händer ganska sällan att de starka anhängarna byter parti.

I 1985 års valundersökning fick väljarna svara på frågan: "Inför årets val, försökte Du övertyga någon familjemedlem, bekant eller andra personer att rösta på något visst parti?" De som svarade *Ja* på den frågan kan beskrivas som ett partis röstvärvare. Man fick också på en 11-gradig vänster-höger skala, som gick från 0 (mest vänster) över 5 (mitten) till 10 (mest höger) pricka ut var man själv ansåg sig höra hemma.¹⁶

Figur 8. Fördelningen av socialdemokratiska röstvärvare och övriga socialdemokrater vid riksdagsvalet 1985 efter egen placering på vänster-höger skalan.

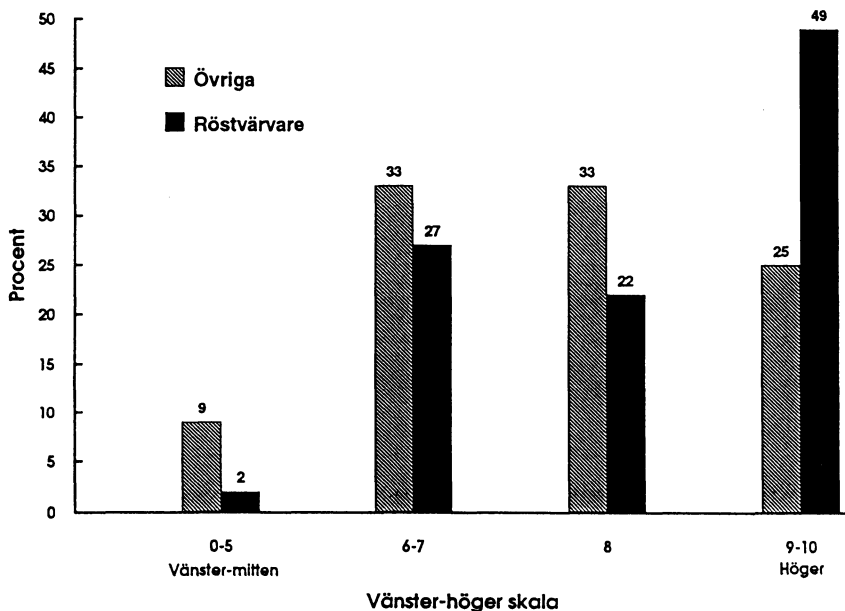
Resultaten visar att av socialdemokraternas röstvärvare lade sig 40 procent långt till vänster (placeringen 0,1 eller 2). Bland partiets övriga väljare var motsvarande siffra bara ungefär hälften så stor, 22 procent (figur 8). I mitten eller något till höger om mitten (placeringarna 5–10) kom bara 13 procent av röstvärvarna men 36 procent av de övriga väljarna. Bland socialdemokraterna var medianvärdet på vänster-högerskalan 3,4 för röstvärvarna och 4,4 för de övriga.¹⁷

Bland moderata partisympatisörer finner vi en spegelbild till den bland socialdemokraterna (figur 9). Av de moderata röstvärvarna placerar sig 49 procent längst till höger på skalan (9–10) mot 25 procent bland de övriga sympatisörerna. I mitten av skalan (6 eller lägre) kom bara 10 procent av röstvärvarna mot 20 procent av de övriga. Medianvärdet på vänster-högerskalan bland moderaterna är 7,9 för röstvärvarna och 7,3 för de övriga. För de övriga partierna kan man inte spåra klara tendenser för skillnader.¹⁸

Enligt väljarundersökningarna har socialdemokraterna alltså sina starka anhängare och valarbetare bland väljare som i sina politiska värderingar ligger betydligt till vänster om partiets ljumma anhängare. Socialdemokratin har således haft huvuddelen av sin kärntrupp på sin egen vänsterkant.

Senare data visar att raset för socialdemokraterna efter 1987 främst har kommit bland väljare som själva anser att deras politiska åsikter lig-

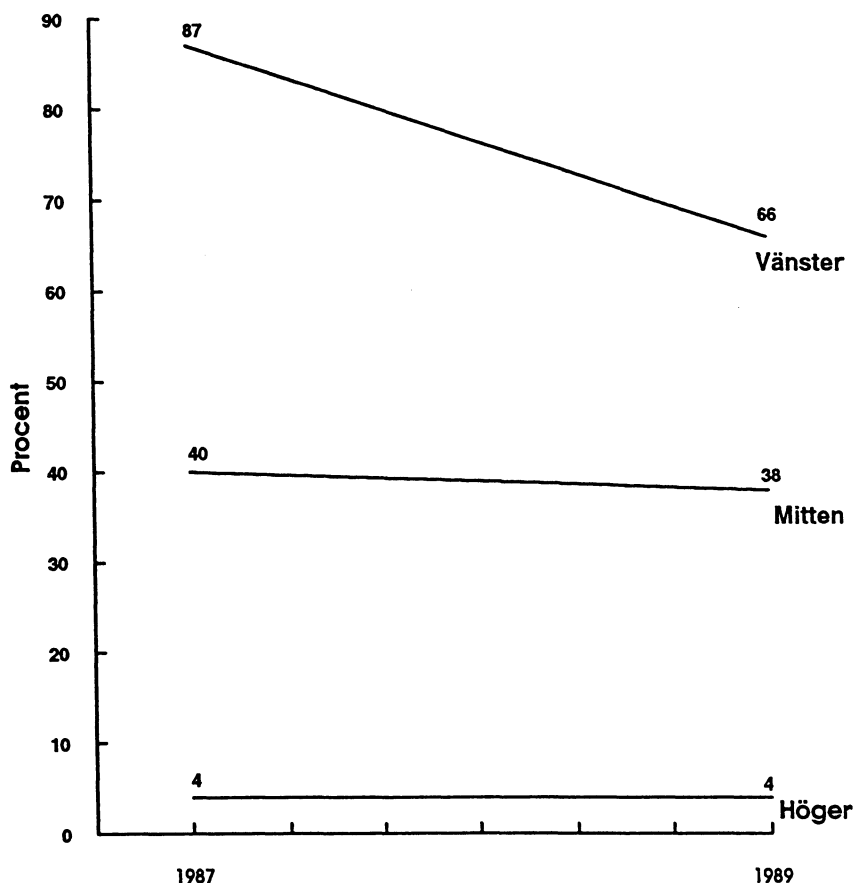
Figur 9. Fördelning av moderaternas röstvärvare och övriga väljare vid riksdagsvalet 1985 efter egen placering på vänster-höger skalan.

ger till vänster om mitten.¹⁹ Från 1987 till 1989 minskade (s)-andelen där från 83 till 66 procent (*figur 10*). Bland de väljare som placerar sig i mitten har (s)-andelen bara gått ned från 40 till 38 procent, medan den bland väljarna till höger legat stabil på 4–5 procent. Också andelen starka (s)-anhängare har minskat.

Det var därför inte en högervind i valmanskåren som före valet 1991 blåste bort de lättflyktiga mittenväljarna från socialdemokratin. Det historiskt stora socialdemokratiska raset började i stället med att ökande andelar av partiets kärngrupper och röstvärvare blev osäkra inför den fördelnings- och ekonomiska politik, som den socialdemokratiska regeringen valt eller känt sig tvungen att föra. De tidigare starka (s)-anhängare, som själva såg sig ligga till vänster om mitten, ”kände inte längre igen sig” i den socialdemokratiska regeringens politik. När ar-

Figur 10. Socialdemokraternas nedgång från 1987 till 1989 var störst bland väljare som ansåg sig ligga till vänster om mitten.

betslösheten ökade under 1991 kunde regeringen inte på ett trovärdigt sätt ställa sig som garant för full sysselsättning. Försämringarna av ersättningsnivåerna i sjukförsäkringen tolkades av många så att socialdemokraterna inte längre fullt ut stödde välfärdspolitiken. I skattepolitiken tycktes partiet ha lämnat sin tidigare jämlikhetslinje.

I ett sådant läge skulle röstning på Vänsterpartiet normalt ha kunnat bli en protestväg, och detta partis stöd ökade också i början av det socialdemokratiska raset. Men "den reellt existerande kommunismens" politiska och ekonomiska bankrutt i Sovjet och Östeuropa 1989–91 gjorde dock, att inte ens ett vänsterparti utan (k) i namnet längre kunde attrahera väljare.

Röstvärvarna på arbetsplatserna och i hemmen är troligen särskilt viktiga för hur unga arbetare röstar. När väl stora delar av socialdemokraternas aktiva fotfolk hade passiviserats kunde många protestera genom att rösta på Ny Demokrati. Detta tycks särskilt ha gällt för yngre män i LO-grupperna.

I de nordiska länderna synes missnöjespartierna ha fått fotfäste främst när det stora socialdemokratiska partiet har förlorat sin trovärdighet i centrala politiska frågor. I Norge och Danmark hände detta i samband med striden kring EG-frågan i början av 1970-talet. Nu var det Sveriges tur.

Det finns dock här också ett mörkare drag. Som i många andra europeiska länder har motståndarna till invandring och flyktingar nu också i Sverige blivit en politisk faktor som de borgerliga, antingen de vill det eller inte, kan räkna in i sitt väljarunderlag. Med fortsatt hög arbetslöshet måste man räkna med att en ansevärd del också av arbetarväljarna kommer att vända sig mot invandrarna, rösta på missnöjespartier och därmed i praktiken att stödja det borgerliga regeringsalternativet.

Alternativen

I alla västländer har de socialdemokratiska partierna under efterkrigstiden ställts inför det strategiska problemet med de växande tjänstemannagrupperna. I flera länder, t ex i England, tog socialdemokraterna för givet, att arbetarna alltid skulle rösta på dem och att det därför gällde att ha en "medelklassvänlig" politik. Den strategin misslyckades. Socialdemokraterna kunde inte tävla med de borgerliga partierna om en "medelklassvänlig" politik och förlorade också arbetarväljare. De svenska socialdemokraterna utformade i stället under efterkrigstiden en "löntagarvänlig" politisk strategi med full sysselsättning, en generell socialpolitik och arbetslivsreformer som centrala inslag. Den politiken fick stöd både av arbetare och av tjänstemän.

Sedan slutet av åttiotalet verkar den svenska socialdemokratin ha varit på väg att kopiera sina systerpartiers föga framgångsrika strategi. Man har pekat på den krympande arbetarklassen, tagit deras (s)-röster som givna och siktat in sin politik på mellanskikten. Erfarenheterna bl a av skattereformen pekar på att en sådan strategi inte gynnar partiet.

Trots att valet 1991 gav den största borgerliga andelen i väljarkåren sedan 1928 ger väljarstudierna överraskande nog inte underlag för slutsatsen att väljarna egentligen ville ha ett politiskt systemskifte bort från "den svenska modellens" social- och fördelningspolitik. I stället grundlades socialdemokraternas valförlust när dess kärnväljare passiverades av att partiets fördelningspolitik enligt deras uppfattning rört sig bort från denna traditionella modell. När sedan den socialdemokratiska regeringen inte lyckades bemästra den ekonomiska politiken tillkom ett allmänt misstroende som ledde till valnederlaget.

Min tolkning att de borgerligas valseger 1991 inte grundades i en allmänt utbredd önskan om ett systemskifte är givetvis en hypotes som bara kan prövas mot utvecklingen av väljarsympatierna i framtiden. En sådan prövning förutsätter dock att det finns ett socialdemokratiskt alternativ till den politik som den av Carl Bildt ledda borgerliga regeringen slagit in på.

Profilfrågornas kraft eller närhetens geometri?

Teorin för hur väljarna väljer parti har länge byggt på den sk rumsliga (spatiala) teorin, som utformats av bl a Downs (1957). Enligt detta synsätt tar väljarna det parti vars politik ligger närmast deras värderingar i viktiga politiska frågor. Väljarna antas alltså välja parti så att de minimerar avståndet mellan sina egna värderingar och det valda partiet. Detta synsätt leder bl a till att det på en vänster-högerskala är bäst för partierna att lägga sig nära den neutrala mittpunkten, där man antar att det största antalet väljare kan nås.

Som jag tidigare påpekat tar man i dessa rumsliga modeller mittpunktens läge på vänster-högerskalan som given (Korpi 1981:40–42). Den rumsliga teorin kan därför inte förklara förändringar i mittpunktens eller den politiska stridslinjens förskjutning längs vänster-högerskalan. I förskjutningen av den politiska stridslinjen spelar partiernas "profilfrågor" en central roll. I dessa profilfrågor strävar partierna inte efter att lägga sig i "mittfältet". Tvärtom markerar de där ståndpunkter, som klart avviker från de övriga partiernas och sedan försöker de övertyga väljarna om vikten av just det egna partiet profilfrågor.

För socialdemokraterna har full sysselsättning, en utbyggd socialpolitik och minskad ojämlikhet varit de profilfrågor, med vilka de sedan

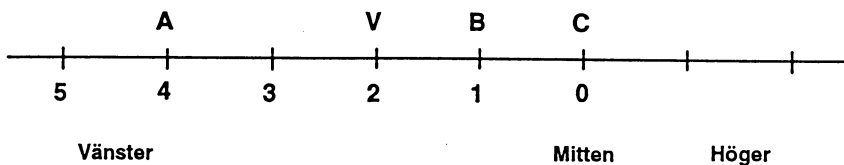
trettioalet lyckats skapa ett starkt väljarunderlag och förskjuta den politiska mittlinjen i Sverige mot vänster. Sedan mitten av åttiotalet har dock den politiska och ekonomiska klimatförändringen i Europa också slagit igenom i Sverige och stridslinjen har förskjutits mot höger.

För att förklara hur den politiska mittpunkten förskjuts över tid måste man föra in profilfrågorna i analysen och partiernas förmåga att skapa förtroende hos väljarna för den politik de vill föra. Man kommer då att i stället för *närheten* mellan väljaren och partiet att mera betona den *riktning* i vilken väljarna och partierna vill att politiken skall drivas. Ett sätt på vilket man kan göra detta har föreslagits av Macdonald, Listhaug och Rabinowitz (1991). De antar att valet av parti påverkas av tre omständigheter: Står väljaren och partiet på samma sida i de viktiga profilfrågorna? Hur intensivt upplever väljaren de olika profilfrågorna? Hur starkt har partiet tagit ställning i profilfrågorna?

Skillnaden mellan den riktningbaserade och den närhetsbaserade teorin kan illustreras på följande sätt (*figur 11*). Antag att vi på en vänster-höger skala har en nollpunkt med en väljare (V) placerad på värdet 2 samt parti A på positionen 4, parti B på positionen 1 och parti C på mittpunkten, dvs positionen 0. Enligt närhetsprincipen skulle väljaren här ge sin röst på parti B, eftersom detta parti kommer närmast hennes egen position (avståndet till parti B är ett bara steg mot två steg till antingen parti A eller parti C).

Enligt den riktningbaserade ansatsen väntas dock väljaren först avgöra om ett parti står på hans/hennes sida i de viktiga frågorna. Därefter är det intensiteten i väljarens och partiets ställningstaganden på varje fråga som bestämmer valet. För att bestämma den nytta en väljare anser sig ha av att rösta på ett visst parti räknar vi inte längre fram avståndet mellan väljaren och partiet utan får i stället *multiplitera* väljarens och partiets intensiteter på varje profilfråga, där intensitet anges av avståndet till mittpunkten. För väljare V blir den multiplikationen för parti A $2 \times 4 = 8$, för parti B $2 \times 1 = 2$ och för parti C $2 \times 0 = 0$. Eftersom parti A kan väntas driva en för väljaren viktig valfråga mera intensivt än parti B föredrar han/hon alltså parti A. Notera att här parti C på mittpunkten, som intagit en neutral ställning på denna fråga, inte är intressant för den här väljaren, som själv tagit ställning i frågan. Men

Figur 11. Modellerna baserade på närhet resp riktning ger olika förutsägelser om vilket parti väljaren V kommer att ge sin röst.

ett parti kan dock inte räkna med att dra till sig väljare genom att inta ståndpunkter på profilfrågorna, som väljarna uppfattar som extrema. Då kommer partiets trovärdighet att skadas. Undersökningar på amerikanska och norska data pekar på att den riktningbaserade modellen bättre än den närhetsbaserade kan förklara väljarnas ställningstaganden (Macdonald, Listhaug och Rabinowitz 1991).

Den närhetsbaserade ansatsen väntar sig att partierna skall dras mot mittpunkten i de flesta viktiga frågor. Den riktningbaserade ansatsen pekar däremot på att partierna åtminstone på viktiga profilfrågor kommer att sky mot mittpunkten, ta klar ställning och försöka få väljarna med sig. Ett parti, som drar sig mot den neutrala mittpunkten på alla viktiga frågor och därmed suddar ut sin profil, kommer att älskas av få.

För socialdemokratiens del har vänster-höger frågor som full sysselsättning, välfärdspolitik och minskad ojämlikhet varit centrala profilskapande frågor. När partiet under åttiotalets sista år drog sin politik i dessa frågor mot höger, närmare den neutrala punkten, minskade dess attraktion på stora grupper av väljare, som hade vant sig vid att se partiet som en stark försvarare av just dessa profilfrågor. Att på 1990-talet fortsätta flyttningen mot höger t.ex. genom en koalitionsregering med folkpartiet eller centern, skulle enligt den här modellen ytterligare försvaga socialdemokratiens dragningskraft på dess tidigare väljare.

NOTER

* En reviderad version av denna artikel publiceras i en volym redigerad av Lotta Gröning. Jag tackar Sten Johansson för kommentarer till manuskriptet samt Eero Carrol för värdefull forskningsassistans. Artikeln ingår i ett forskningsprojekt som understöds av Socialvetenskapliga forskningsrådet och Riksbankens Jubileumsfond.

¹ Socialdemokraterna fick 37,7 procent av de giltiga rösterna i riksdagsvalet 1991. Partiet fick 36,2 procent år 1921, 41,1 procent 1924 och 37,0 procent år 1928 men sedan över 41 procent i alla val fram till 1988 med toppnoteringar över 50 procent av rösterna 1940 och 1968.

² För en genomgång och diskussion se Korpi 1981.

³ Siffrorna om klassröstning är hämtade från Gilljam och Holmberg (1990). Det här använda sk Alford-indexet på klassröstning har många brister (se bl.a. Korpi 1972; Heath m.fl. 1985).

⁴ Samhällsstrukturen med avsaknad av katolicism, religiösa och etniska splittringar samt förekomsten av en tidigare stor självägande bondeklass har dock varit viktiga förutsättningar för socialdemokratiens styrka i Skandinavien (Korpi 1981).

⁵ Termen "generell" blir i det här sammanhanget tyvärr lätt missvisande. Så t.ex. är den allmänna folkpensionen generell i den bemärkelsen att den gäller alla medborgare. Men folkpensionen är inte inkomstrelaterad och kan därför inte i sig sägas utgöra en modell för inkomstrygghet. Jag har tidigare i det här sammanhanget använt den otympligare termen "institutionell" socialpolitik (Korpi 1980).

⁶ Se t.ex. Korpi 1981, kap. 5.

⁷ Detta var ett av de antaganden som låg till grund för litteraturen om "economic voting", där effekterna av variationer i inflation, arbetslöshet och ekonomisk tillväxt på

- partisymptatierna har studerats i ett stort antal artiklar och böcker (en av de tidigaste artiklarna var Kramer 1971. För en översikt och diskussion se Lewin 1988).
- ⁸ Citatet här och i följande två stycken är min översättning från OECD 1970, sid 8, 9, 35 och 63.
 - ⁹ Denna utveckling diskuteras närmare i Rehn (1987) och Korpi (1991).
 - ¹⁰ Se Finansplanen 1991, sid 4, där det sägs att "den ekonomiska politiken de närmaste åren med all kraft måste inriktas på att varaktigt nedbringa inflationen. Denna uppgift måste överordnas andra ambitioner och krav."
 - ¹¹ Dessa mycket grova skattningar bygger på en genomgång av titlarna för finansdepartementets personal i statskalendrarna. Därvid har civ.ekon., ekon., FL, EL, FD och ED räknats in bland akademiska ekonomer. Skatterättsenheterna, rättssekretariatet, avdelningen för finansiella institutioner samt administrativa avdelningen har uteslutits.
 - ¹² Intervju med docent Hans Tson Söderström i tidskriften NU, nr 8, sid 18–20, 1991.
 - ¹³ Det är betecknande att det viktigaste förslaget till en alternativ ekonomisk politik, en antiinflationär expansionspolitik, fördes fram av en fd LO-ekonom, professor emeritus Gösta Rehn (1981).
 - ¹⁴ Observera att USA dollar här använts som gemensam valuta. För att göra siffrorna mera lättillgängliga har dock dollar här uttryckts i svenska kronor.
 - ¹⁵ Holmberg och Weibull (1990).
 - ¹⁶ Dessa siffror bygger på min bearbetning av data från väljarundersökningen 1985 (Holmberg och Gilljam 1987).
 - ¹⁷ Antalet observationer 98 resp 434.
 - ¹⁸ Antalet observationer för moderaterna och socialdemokraterna var 41 resp 204. För de övriga partierna var antalet observationer för röstvärvarna mycket litet.
 - ¹⁹ Baseras på mina bearbetningar av data från den sk SOM-studien (Holmberg och Weibull, 1990).

REFERENSER

- Björklund, Anders (1992). "Långsiktiga perspektiv på inkomstfördelningen." *Långtidsutredningen 1992*.
- Cighén, Göran (1990). "Klassmedvetande och klassidentifiering". Kap 8 i Rune Åberg (red.), *Industrisamhälle i omvandling. Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal*. Stockholm: Carlssons.
- Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Fritzell, Johan (1992). "Ojämlighets- och fattigdomsutvecklingen under 1980-talet: Sverige i internationell belysning." *Långtidsutredningen 1992*.
- Gilljam, Mikael och Holmberg, Sören (1990). *Rött, blått, grönt. En bok om 1988-års riksdagsval*. Stockholm: Bonniers.
- Halleröd, Björn, Svallfors, Stefan och Åberg, Rune (1991). *Svenskarna och skattereformen. 16–64 åringars syn på reformenkort efter skatteomläggningen*. Umeå universitet, sociologiska institutionen.
- Heath, Anthony, Jowell, Roger och Curtice, John (1985). *How Britain Votes*. Oxford: Pergamon.
- Holmberg, Sören och Gilljam, Mikael (1987), *Väljare och val i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Holmberg, Sören och Weibull, Lennart (1990), *Medier och opinion i Sverige. SOM-undersökningen 1989 (SOM-rapport 5)*. Göteborgs universitet, Statsvetenskapliga institutionen.

- Korpi, Walter (1972), "Some problems in the measurement of class voting." *American Journal of Sociology*, 78:627–642.
- (1980). "Social policy and distributional conflict in the capitalist democracies. A preliminary comparative framework." *West European Politics*, 3 (3):296–316.
 - (1981), *Den demokratiska klasskampen. Svensk politik i jämförande perspektiv*. Stockholm: Tiden.
 - (1991), "Political and economic explanations for unemployment: A cross-national and longterm analysis." *British Journal of Political Science*, vol 21, sid 315–348.
 - (1992), *Halkar Sverige efter? Sveriges ekonomiska 1820–1990 tillväxt i jämförande belysning*. Stockholm: Carlssons.
- Kramer, Gerald H. (1971). "Short-term fluctuations in U.S. voting behavior 1896–1964." *American Political Science Review*.
- Lewin, Leif (1988). *Det gemensamma bästa. Om egenintresset och allmänintresset i västerländsk politik*. Stockholm: Carlssons.
- Macdonald, Stuart Elaine, Listhaug, Ola och Rabinowitz, George (1991). "Issues and party support in multiparty systems." *American Political Science Review*, 85 (4) :1107–1131).
- OECD (1970), *Inflation: The present problem. Report by the Secretary General*. OECD: Paris.
- Rehn, Gösta (1981). "Hata inflationen III." *Tiden*. Omtryckt i Gösta Rehn (1988). *Full sysselsättning utan inflation*. Stockholm: Tiden.
- (1987), "State, economic policy and industrial relations in the 1980s: Problems and trends." *Economic and Industrial Democracy*, vol. 8, sid 61–79.

SUMMARY

Walter Korpi

Politics, issues and voters in the Swedish 1991 election

The 1991 elections to the Swedish Riksdag resulted in a major setback for the Social Democrats, which have dominated Swedish politics since the 1930's. The party received a lower share of the votes than it had done since the 1920's. The background to this defeat is here discussed largely on the bases of secondary analyses of opinion polls. Although longterm structural changes in Swedish society and internationally may have contributed to the defeat, its immediate background would appear to have been the new economic policies which the Social Democratic government initiated since 1982 and which gradually come to alienate the core of the grassroot supporters of the party.

Socialtjänsten och den hemlöse alkoholisten

LARS LINDSTRÖM

Institutionen för pedagogik, Högskolan för lärarutbildning i Stockholm

Överambition, uppgivenhet eller omsorg

Ensamstående, manliga alkoholister utan fast bostad brukar betecknas som den "traditionella" hemlöshetsgruppen. Inställningen till denna grupp har skiftat med konjunkturerna. I perioder av högkonjunktur söker sig människor till storstadsområdena. Det blir brist på bostäder och uteliggarna ökar i antal. Det senare förhållandet leder ofta till skrivelser i tidningarna och social indignation. Sverige under rekordåren från mitten av sextioalet är ett typiskt exempel. Utvecklingen i England vid samma tid är ett annat.

Nyupptäckten av de hemlösa får inte sällan drag av "moralisk panik" (Leach & Wing 1980, s 10). Moral är hedervärd. Det innebär att man bryr sig om och känner ansvar för sina medmänniskor. Den som är moralisk struntar inte i de hemlösa och deras villkor. Panik är däremot aldrig bra. Ett sådant tillstånd får lätt till följd att man handlar oöverlagt och kräver orimligt snabba och genomgripande resultat. De avsedda resultaten hamnar därmed alltför långt ifrån dem man faktiskt har utsikter att uppnå. Tendenser av detta slag visade sig i de mycket ambitiösa vårdprogram för hemlösa alkoholister som växte fram i Sverige och England under sextioalets högkonjunktur.

Idag finns snarare en tendens att nedprioritera den traditionella hemlöshetsgruppen som föremål för socialpolitiska insatser, skriver Margaretha Järvinen (1992, s 46) i en nordisk forskningsöversikt. Uppmärksamheten riktas i stället mot en minoritet av "nya" hemlösa: ungdomar, kvinnor och psykiskt sjuka. De traditionellt hemlösa framstår, vid jämförelse, som ej rehabiliteringsbara, hopplösa fall. Den internationella litteraturen tyder på att denna uppgivna attityd varit den vanliga. De resurser som samhället satsat på de hemlösa har i huvudsak använts till att hålla dem på ett existensminimum och att ta hand om fyllerister.

Finns det någon väg ut ur pendelrörelsen mellan uppgivenhet och tillfälliga perioder av överambition? De svenska och engelska programmen från sextio- och sjuttitalen hör till de mest väldokumenterade i litteraturen och saknar motsvarigheter under senare år. Erfarenheterna av försöken visar entydigt att termer som "omsorg" och "anpassade livsmiljöer" säger mer om vad man kan åstadkomma i arbetet med hemlösa alkoholister än "behandling" och fullständig rehabilitering.

Att inrikta åtgärderna på "behandling" och återanpassning är som regel inte bara orealistiskt. Det kan också få till följd att man förbiser samhällets uppgift att bereda hemlösa personer god "omsorg" och lämpliga miljöer för långsiktigt boende. Det uppstår, med andra ord, en konflikt mellan de mål vilka uppfattas som önskvärda och vad man faktiskt har möjlighet att uppnå.

Omsorg i vid mening syftar på stödinsatser av enklare slag som tar sikte på den behövande personens hela livssituation och sträcker sig över lång tid. Det rör sig alltså inte om specialiserade punktinsatser avsedda att lösa ett väl avgränsat problem. Begreppet omsorg används som åtgärder för t ex barn, äldre och utvecklingsstörda. I sådana sammanhang betraktas inte åldern eller störningen som en åkomma vilken skall botas. Man försöker i stället, genom att anpassa miljön till dessa gruppers särskilda behov eller handikapp, se till att de i största möjliga utsträckning kan utnyttja de resurser som de har.

En motsvarande inställning är motiverad beträffande flertalet hemlösa i dagens svenska samhälle. Denna grupp riskerar annars att aldrig komma i fråga för mer långsiktiga åtgärder eller att ständigt sorteras ut från mer resurskrävande vård på samma sätt som, enligt svenska och utländska forskare, skett med den psykiatriska vårdens kroniker. Jag skall, efter att ha beskrivit gruppen hemlösa alkoholister, undersöka hur utsorteringen verkar och diskutera möjliga alternativ.

Den traditionella hemlöshetsgruppen

Järvinen (1992) påpekar att alla definitioner av hemlöshet är sociala konstruktioner (se även Sahlin 1992). Det finns inget självklart eller naturligt sätt att definiera begreppet. Olika avgränsningar av fenomenet lyfter fram skilda grupper, betonar skilda aspekter och tenderar att rikta in samhällets kontroll- och hjälpåtgärder på skilda sätt.

De svenska beräkningarna av antalet hemlösa har i allmänhet tagit sin utgångspunkt i de personer som vistas på härbärgen och i andra provisoriska boendeformer. Sammansättningen på dessa boendeenheter har varierat över åren. År 1967, när utrednings- och behandlingshemmet Krukis startade sin verksamhet, fanns det på härbärgena i Stockholm en minoritet som, trots stora sociala och psykiska problem, sannolikt inte skulle hamnat i hemlöshetsgruppen om det inte varit för den stora bostadsbristen. Dessa personer återskapade inte sällan en vardagstillvaro liknande den de haft innan de hamnade på härbärgen.

Flertalet av gästerna utgjordes dock av ensamstående, manliga alkoholister, dvs den hemlöshetsgrupp som Järvinen kallar den "traditionella". Johan Norman och Ragnar Schulze (1970) fann att det hos 95 pro-

cent av de klienter som Krukis lottat ut från natthärbärgena förelåg klara tecken på ett avancerat alkoholmissbruk. Den genomsnittliga alkoholkonsumtionen motsvarande 140 75:or brännvin per år. Sju av tio klienter brukade ha abstinensbesvär och ta en "återställare". Andra vanliga beroendesymptom var minnesluckor och drickande under flera dygn i sträck.

Stefan Borg (1974) kom vid en kartläggning av en större grupp hemlösa i Stockholm till liknande resultat. Hos 90 procent av de intervjuade förelåg klara tecken på alkoholberoende. Dessa hade som regel börjat uppträda redan för 20 år sedan. Borg framhöll att alkoholen kommit att spela en dominerande roll i de hemlösa människors liv. Han påpekade att samhället därför inte kan nöja sig med hjälp till bostad eller arbete.

Norman och Schulze (1970, s 326) drog i sin utredning dessutom slutsatsen att "drygt hälften av patienterna hade, förutom alkoholmissbruket, allvarliga psykiska problem och handikapp och endast ett fåtal fungerade intellektuellt och emotionellt på normal nivå". De flesta av Krukis' gäster, och särskilt de yngre, uppgavs vara impulsdrivna, sakna förmåga till känslomässig inlevelse och ha svagt utvecklade normer.

Det rör sig här om individer som aldrig haft särskilt utvecklade band till det nätverk av institutioner och relationer som sammanlänkar befolkningen i övrigt. Sociologisk litteratur (tex Bahr 1973) har ofta använt termen *disaffiliation* (ung. utanförskap) för att känneteckna denna form av hemlöshet. Gustav Jonsson (1973, s 184) kallade människor i liknande situation för de "aldrig insläppta".

Önskvärda och uppnåbara mål

Curt Åmark och hans medarbetare (1966) påpekade i en utredning på sextioalet att nykterhetsvården i arbetet med det så kallade återfalls klientelet har att välja mellan "episodisk vård" och "skyddad tillvaro". Åmark förespråkade långvarig placering i skyddad miljö snarare än tillfälliga åtgärder i avsikt att återföra klienterna till ett nyktert och produktivt liv. Sådana tankegångar hamnade i skymundan vid årtiondets slut, då de hemlösas situation på nytt kom i fokus och samtidigt tilltron till behandling fick ett stort uppsving.

Eckart Kuhlhorn och Peter Gerdman (1983) genomförde 1977–1979 en utvärdering av Skarpnäcksgården i Stockholm, ett hem för socialt utslagna alkoholister. De frågade anställda och gäster både efter de mål som man egentligen borde förverkliga på institutionen och de mål som man faktiskt förverkligade. Majoriteten av personalen ansåg att den rådande målsättningen inte sträckte sig längre än till att ge gästerna en människovärdig tillvaro på institutionen, fastän målsättningen egentligen

borde vara att gästerna rehabiliterades till ett problemfritt liv utanför institutionen. Majoriteten av gästerna, av vilka tre fjärdedelar var 50 år eller äldre, uppgav däremot att de ville stanna på Skarpnäcksgården för alltid.

Personalen gav samtidigt uttryck för att man ville ha gäster med en bättre prognos än de som fanns på Skarpnäcksgården. Det var i synnerhet de mest högutbildade i personalen (läkare, psykolog, socialarbetare, m fl) som önskade yngre och mer arbetsföra gäster. De äldre pensionerade alkoholisterna var den största klientkategorin, men den rangordnades, bland sex klientkategorier, av all personal som den näst minst önskade gästgruppen och av den högutbildade personalen som den allra minst önskade gästgruppen.

De anställda ville således inte bara ha högre mål utan också bättre lämpade gäster. "Den fråga som då uppstår", kommenterade Köhlhorn (1980, s 110), "är vad man skall göra med de gäster som man har." Det är ett generellt problem att de ansvariga för en verksamhet gärna övervärderar dess effekter. Men eftersom de verkliga förhållandena inte kan förträngas skapas en konfliktssituation. Härvid uppstår ofta två typer av mål: de manifesta målen som visserligen är önskvärda men i regel inte kan uppnås och latent mål, som kanske uppnås, men som inte erkänns och diskuteras. Köhlhorn råder politiker, forskare och personal att inte kritisera det näst bästa, när det bästa inte finns.

Köhlhorn avstod från att välja ett rehabiliteringskriterium vid utvärderingen av Skarpnäcksgårdens effektivitet. En utvärdering grundad på ett sådant kriterium skulle ge ett garanterat negativt resultat. I stället undersökte han om institutionsvistelsen hade någon skyddande effekt, dvs om situationen för gästerna var bättre på Skarpnäcksgården än vad den skulle ha varit om de inte vistades där. Han använde som kriterier bland annat dödlighet och deltagande i arbete. Arbete var det inslag i vården som gästerna själva värderade högst, medan deras intresse för fritidsverksamheter och behandlingsaktiviteter var mycket lågt.

Beredskapsarbeten

Konflikten mellan önskvärda och uppnåbara mål kommer till uttryck även inom andra verksamheter som berör den traditionella hemlöshetsgruppen. Gerdman (1982) undersökte de kommunala beredskapsarbetenas funktion i Stockholm vid slutet av sjuttioalet. Enligt anvisningarna från arbetsmarknadsstyrelsen, skulle dessa underlätta för den arbetslöse att övergå till arbete på öppna marknaden. En annan målsättning, vilken uppgavs av byrån för beredskapsarbeten i Stockholm, var att "bereda socialmedicinskt handikappade personer arbete efter personliga förutsättningar".

Gerdman fann att den senare målsättningen var den som bäst överensstämde med de verkliga förhållandena. Mindre än fem procent av dem som slutade beredskapsarbete övergick till annat arbete. ”Jag känner mig maktlös”, kommenterade en arbetsledare, ”det enda man kan göra är att sysselsätta dem . . . För de flesta finns inget annat än beredskapsarbete och jobbet kanske hindrar dem från att supa mera.” (a a, s 49). Det uppenbarligen inte fullt erkända målet, att bereda socialt utslagna eller ”aldrig insläppta” alkoholister sysselsättning och hålla dem borta från spriten, har kanske inte så hög status som det önskvärda målet, att underlätta övergången till den öppna arbetsmarknaden. Men det förefaller ha varit ett mer realistiskt mål, åtminstone för den äldre delen av undersökningsgruppen. Målet att skapa en skyddad sysselsättning med god förtjänst var också det som bäst överensstämde med flertalet klienters önskemål.

Realistiska ambitioner bör inte förväxlas med kravlöshet och likgiltighet inför om klienterna sköter eller missköter sig. Om målsättningen tas ned på jorden, så ökar troligen möjligheterna att komma åt det missbruk av beredskapsarbetena som, enligt de ansvariga för verksamheten, var vanligt förekommande. Ett system med icke uppnåbara mål måste i sig vara demoraliserande, såväl för fast anställda som för klienter. Gerdman fann att man ofta inte ens uppnådde den skyddande målsättningen, bland annat av det skälet att många klienter gick till beredskapsarbetet bara för att få upp sjukpenningen, varefter de omedelbart sjukskrev sig. Med sjukskrivningen ökar risken för okontrollerat drickande, vilket innebär att beredskapsarbetet enbart fungerat som ”episodisk vård”.

Sorteringsprocessen

Socialt stöd, grundat på en utredning av den enskildes hjälpbehov och av de resurser som samhället kan ställa upp med, har alltid haft lägre status än behandling baserad på psykologiska förklaringsmodeller. Roy Lubove (1965) har visat hur de amerikanska socialarbetarnas ställning befästes först när kuratorer inom barnavården vann gehör för idén att socialt arbete har större släktskap med ”vetenskapligt” grundad psykoterapi än med den hjälpverksamhet som frivilliga organisationer ägnar sig åt. Professionaliseringen åtföljdes således, från 1920-talet, av en intresseförskjutning från samhällslivet och Mary Richmonds sociala caseworkmetodik till individens själsliv och psykodynamisk terapi.

I Sverige fördes behandlingstanken fram av barnavårdare på 1950-talet (Hydén 1987). Beteendeproblem började betraktas som ett språk att tyda, ett budskap om bakomliggande konflikter att lösa upp. Socio-

nomer inom barnavårdsnämnden var samtidigt mycket drivande i skapandet av en facklig organisation med krav på utbildning för att få utöva socialt arbete. Den psykologiskt grundade behandlingstanken fick efter 1960-talet fäste också inom nykterhetsvården.

Liksom i USA, kan idén att de flesta sociala problem går att bota med rationell behandling ha hjälpt till att höja det sociala arbetets status. Men en yrkesidentitet med relationen mellan läkare och patient som förebild har också risker. Hemlösa alkoholister, exempelvis, saknar i regel "sjukdomsinsikt" med önskvärd "motivation" för behandling som syftar till att de skall bli varaktigt nyktra och klara sig själva. De behöver i stället långsiktig omsorg och social kontroll för att klara av att dricka mindre, vara oftare i arbete, vara stabilare i sitt boende och råka i färre konflikter med samhället. Faran är att denna och andra grupper som behöver hjälp, men är ovilliga att genomgå behandling, uppfattas som ett hinder för kårens strävan till professionalisering.

Ruth Wächter (1978) genomförde i slutet av sjuttioalet en undersökning inom socialtjänsten som illustrerar denna problematik. En kartläggning av klientsammansättningen på socialbyråerna i Stockholm visade att endast var tionde ärende gällde klienter som tillhörde en fullständig familj. Flertalet ärenden gällde ensamstående personer, främst alkoholiserade män. Samtidigt riktades från annat håll en enkät till socialarbetarna, där de fick tala om vad de skulle göra om de fick ökade anslag. Det vanligaste svaret var att man ville satsa mer på familjeterapi.

Gustav Jonsson (1983) påstår att det vid allt reformarbete inom den tunga socialvården funnits en inbyggd *sorteringsprocess*. Vissa sorteras in och andra sorteras ut enligt en dold automatik. Under sjuttioalet styrdes de bästa resurserna och de välutbildade personerna över från det slitsamma arbetet med de mest svårbehandlade klienterna mot arbete med andra hjälpsökande, som var bättre lämpade för de psykodynamiska terapiformer som var på modet. De hemlösa alkoholisterna sorterades följaktligen ut även ur vårdapparaten.

Jonsson beskrivning stämmer väl överens med den bild man får av olika utredningar som publicerats av Stockholms socialförvaltning, med titlar som "Vart tar 'gubbarna' vägen?" (Jonasson & Svedberg 1978) och "Nykterhetsvården som kom bort" (Finne m fl 1981). Tendensen kommer även till uttryck i nykterhetsvårdsstatistiken, som visar en stadig ökning av antalet avskrivna ärenden. Enligt utredningarna, har det funnits en benägenhet inom socialtjänsten dels att nedprioritera nykterhetsvårdsarbetet över huvud taget, dels att inrikta ansträngningarna på att nå "dolda" grupper, som är beredda att frivilligt medverka i behandling för sitt missbruk. Dessa tendenser sägs ha bidragit till att den tunga missbrukarvården vältrats över på andra: på sjukvården, på äld-

reomsorgen och på hemservice. Författarna vill uppvärdera "humanitärt arbete av upprätthållande slag" (Jonasson & Svedberg, a a) respektive socialvårdens yttersta ansvar för de tunga missbrukarna, vilket erfarenhetsmässigt kräver "ett tydligt inslag av social kontroll och ibland tvång" (Finne m fl, a a).

Perspektiv på tvångsdebatten

En sådan uppvärdering har inte skett. Socialtjänstlagen, som trädde i kraft 1982, avskaffade i stället den gamla nykterhetsvårdslagens föreskrifter om öppenvårdstvång (anmälan, övervakning, varning, ålägganden, vilande resolution, försöksutskrivning). Lagändringen stadfäste den praxis som etablerats under 1970-talet. Åtgärderna i öppen vård hade varit själva kärnan i den gamla nykterhetsvården, som tillämpades i lagstiftarnas anda ända in på 1960-talet. Enligt Ivan Bratt (1909) och Svenska Läkaresällskapet (1912), borde tvångsintagning på anstalt vara tillåten endast i kommuner där omhändertagandet var infogat i en ram av systematiska stöd- och kontrollåtgärder inom det fria samhällslivets ram.

Från slutet av 1960-talet utsattes tvångsåtgärderna inom socialvården för hård kritik, inte minst av socialcheferna. Kritikerna hävdade bland annat att tvångsvård inte är någon effektiv metod. Om man ser till nykterhetsvårdens officiella mål, som var att "återföra missbrukare till ett nyktert liv", och till personer som hunnit utveckla ett gravt alkoholberoende, så hade kritikerna säkert rätt. Men de hade fel när de trodde att missbrukare som frivilligt söker vård skulle klara sig bättre. Erfarenheterna har visat att dessa i allmänhet har lika små utsikter som personer i tvångsvård att snabbt och varaktigt förändra sina alkoholvanor (Lindström 1992, kap 3).

Tvångsvården, liksom frivilligvården, bör i stället värderas efter hur den uppfyller det blygsammare målet att moderera alkoholistens drickande, dvs minska den totala alkoholkonsumtionen, förlänga perioderna mellan återfallen och reducera uppkomsten av alkoholbetingade skador och funktionsstörningar. Det senare målet har lägre status, men studier av tvångsvårdade alkoholister som sträcker sig över en längre tidsperiod tyder på att det faktiskt är möjligt att uppnå (Lindström, under arbete).

Så stöder tex undersökningar av Lundquist (1965, 1968), Sundby (1967), Bjerver (1972), Salum (1973) och Alström m fl (1974) slutsatsen att nykterhetsvårdens missbrukarklientel fram till slutet av 1960-talet hade en lägre dödlighet än socialt mer välanpassade personer som frivilligt sökte hjälp för sitt missbruk. En liberalisering av sociallagstiftningen, med övergång till frivilligvård, har i andra länder visat sig leda till ökad dödlighet bland hemlösa alkoholister (Amundsen & Hauge 1978),

ökad benägenhet att återfalla i missbruk (Fagan & Mauss 1978) och en försämring av den kroppsliga hälsan, det psykiska välbefinnandet och den sociala funktionsförmågan (Giffen & Lambert 1978; Giesbrecht m fl 1984).

Det råder delade meningar om tvångsåtgärder i frivård är verksamma för de allra tyngsta missbrukarna. Program som utvärderats av Ditman och Crawford (1966), Haynes (1973) och Pratt (1975) tyder på att åtgärder av detta slag bidrar till att förlänga perioderna mellan återfall i missbruk. Gallant (1968), däremot, kunde inte finna någon sådan effekt. Klienterna i Gallants studie hade dock hunnit längre in i sitt missbruk och ådragit sig svårare fysiska och psykiska skador än vad som är brukligt bland återfallsfyllerister (Gallant 1971, s 735). Det är troligt att påtryckningsmedel i öppen vård inte förmår åstadkomma särskilt mycket i en miljö där alkoholen är så lättillgänglig att utomordentligt grava skador och störningar kan få spridning. Tvångsåtgärder mot missbrukare skulle också, enligt Ivan Bratts vision, vara infogad i ett system vars första uppgift var att förebygga alkoholism. Den enskilda åtgärden fick sitt värde och sitt berättigande endast som en del av nykterhetspolitiken som helhet.

För de hemlösa alkoholisterna fyller åtgärder med inslag av social kontroll, och om nödvändigt tvång, en livsuppehållande funktion. Dessa åtgärder ersätter inte, utan tycks snarare förutsätta, en restriktiv alkoholpolitik. Att åtgärder på enbart frivillig grund visat sig vara mindre effektiva över en längre tidsperiod beror sannolikt på att svårt beroende missbrukare sällan söker hjälp förrän i ett så sent skede att en allvarlig och bestående hälsoförsämring redan inträtt. Borttagandet av tvångsinstrumenten i frivård underlättade förmodligen den utsortering av tunga missbrukare från den öppna socialvården som Gustav Jonsson (1983) och andra lagt märke till och som dokumenterats i de ovan diskuterade utredningarna (Jonasson & Svedberg 1978; Finne m fl 1981). Samtidigt gav det socialcheferna en möjlighet att höja det egna verksamhetsområdets anseende. Genom en ny "serviceanda", som skulle ersätta traditionell myndighetsutövning, hoppades man kunna rekrytera nya grupper med "dolda" behov till socialtjänsten (Bruzelius & Nasenius 1982).

Den nya psykiatrin

Rosemari Eliasson och Pär Nygren (1981) hävdar att en liknande sorteringstendens förekommit inom psykiatrin, som påminner om och delvis riktar sig till samma personer som den tunga missbrukarvården. Författarna studerade den psykiatriska öppenvårdens utbyggnad inom ett

landstingsområde i Norrbotten och fann att "det som betecknats som en ny och humanare psykiatri i mycket liten utsträckning kommit psykiatrinns traditionella patientgrupp till godo" (a a, s 434).

Den "nya psykiatrin" i öppen vård bidrog snarare till att psykiatrin vidgade sin räckvidd. Nya patienter rekryterades främst bland de förhållandevis socialt privilegierade (yngre, förvärvsarbetande med intellektuella yrken, gifta eller sammanboende) som sökte hjälp för samlevnadsproblem och "lättare" eller "diffusa" personliga problem. Det rörde sig, enligt Eliasson och Nygren, om patienter som på grund av sin sociala situation, värde- och språkgemenskap, osv "kände sig hemma" inom den nya, psykoterapeutiskt inriktade psykiatri som erbjöds. Denna relativt välbeställda grupp fick dessutom mer hjälp och större resurstilldelning än den traditionella patientgruppen *inom* den nya öppna vårdformen.

Eliasson och Nygren påstår inte att psykoterapi i sig utgör en olämplig behandlingsform för psykiatrinns traditionella patientgrupp. De efterlyser däremot "en offensiv satsning på nya öppenvårdsstrategier, som anpassas framför allt till de problem som människor i lägre sociala skikt har" (Eliasson & Nygren 1982). Effekten av den studerade öppenvårdsreformen blev inte att de psykiatriska sjukhusen tömdes på patienter. Följden blev snarare att sjukhusen tömdes på resurser som skulle kunna ha gjort dem till något annat än enbart förvaringsplatser för missbrukare och socialt utslagna personer.

Sorteringstendensen i psykiatrin har tidigare belysts av internationell forskning. Hollingshead och Redlich (1958) fann i en klassisk undersökning att patienter i högre sociala skikt stannade kvar längre i psykoterapi än patienter i lägre sociala skikt. De förra patienterna fick i högre grad psykoterapeutisk behandling i stället för enbart medicinering. De brukade också få behandling av personer som hade längre utbildning och större erfarenhet. Liknande resultat har senare redovisats i ett flertal studier (Lorion 1978).

En tämligen färsk uppföljningsstudie, påbörjad av Redlich och fullföljd av Mollica och Milic (1986), ger en mer sammansatt bild av läget. Många patienter ur lägre sociala skikt tycks i dag få tillgång till psykoterapi. Det gäller framför allt kvinnor och personer med neurotiska problem. Alkoholister, narkomaner och långvarigt arbetslösa personer förefaller däremot fortfarande ha små utsikter att få resurskrävande behandling inom psykiatrin.

I den enda större undersökningen av klasskillnader inom alkoholvården, fann Schmidt, Smart och Moss (1968) att klienter ur högre sociala skikt vanligen behandlades av en psykiater med psykoterapeutiska tekniker, medan klienter ur lägre sociala skikt i regel fick råd och stöd av en kroppsläkare. Sorteringen var dold bakom strikt kliniska pro-

blembeskrivningar, som sällan eller aldrig sattes i samband med klienternas sociala och ekonomiska levnadsförhållanden.

Poängen här är inte att alla alkoholister bör erbjudas de insiktsorienterade tekniker som traditionellt kommit klienter ur högre sociala skikt till del. Dessa tekniker uppfattas ju i dag som, om inte direkt skadliga, så i varje fall tämligen verkningsslösa (Lindström 1992, kap 8). Författarnas huvudslutsats är i stället att behandlare bör bli medvetna om tendensen att utesluta klienter från viss behandling på grund av deras klasstillhörighet. Denna insikt bör i sig själv ha en gynnsam verkan, tror Schmidt och hans medarbetare (1968, s 95). Utsorteringen kan ju motarbetas endast under förutsättning att man vet om den.

Försummelsens rötter

Robert Lamb, en förgrundsgestalt inom amerikansk socialpsykiatri, har försökt förklara vad han kallar "försummelsen" av den psykiatriska vårdens kroniker (Lamb 1979). Hans resonemang är av intresse för förståelsen av samhällets sätt att bemöta även de socialt utslagna eller "aldrig insläppta" missbrukarna. Bland de härbärgesgäster som lottades ut till behandlingshemmet Krukis föredde en femtedel klara psykotiska drag. Majoriteten av dessa klienter tillhörde den högsta åldersgruppen, dvs den grupp som rangordnats som minst önskvärd av de högt utbildade på Skarpnäcksgården och näst minst önskvärd av den övriga personalen. Bland de övriga som skrevs in på Krukis hade, enligt Norman och Schulze (1970), flertalet mer eller mindre allvarliga problem.

Som erfaren psykiater frågar sig Lamb om inte en del av "försummelsens rötter" har att göra med att de kroniskt handikappades behov kolliderar med de behov som vårdare har själva. Psykiatrins manifesta mål överensstämmer med det mål som samhället, i Sverige och andra länder, ställt upp för vården av alkoholister och hemlösa: patienten (klienten, gästen) skall rehabiliteras till en livsföring som i största möjliga utsträckning är "normal" vad avser kontakter, boende och arbete. Patienten skall helst kunna leva som andra medborgare i samhället. Detta ideal går dock inte alltid att förverkliga.

Lamb påpekar att det finns en grupp patienter som lätt blir "institutionaliserade". De tappar initiativförmågan, blir apatiska, försjunker i sig själva, måste ständigt tillfråga en auktoritet, blir överdrivet beroende av institutionen, förlorar självförtroendet och upplever sig som ett "kולי". Detta anpassningsmönster kan inte enbart skyllas på brister i den slutna psykiatriska vården. Patienterna i fråga utvecklar ofta ett beroende även i förhållande till andra sociala situationer som erbjuder ett minimum av stimulans och som inte ställer några krav på intellektuellt eller känslomässigt engagemang.

För vissa patienter kan institutionsberoendet framkalla onödig regression och vara ett hinder för utvecklingen av den sociala förmågan. Men i åtskilliga andra fall är en sådan inskränkt livsföring en förutsättning för att individerna skall klara sig i samhället, hävdar Lamb. Patienterna behöver hjälp till en skyddad men ändå värdig tillvaro. Ett så blygsamt mål kommer dock lätt i konflikt med vårdgivarnas behov. Om patienten inte gör några "framsteg", utan tycks fastna i ett varaktigt beroende, blir de flesta behandlare frustrerade och upplever vanmakt. Behandlarens egna behov tillfredsställs inte, eftersom behandlingens manifesta mål, som är förändring, inte uppnås. Målet att tillgodose patientens kroniska beroendebestbehov uppnås emellanåt, men har låg status och erkänns därför sällan.

Behandlare formas av det samhälle de lever i och har ofta svårt att värja sig för omgivningens ogillande av en passiv, beroende livsföring och av grava psykiska avvikelser över huvud taget. Det är vanligt, enligt Lamb, att behandlingspersonal klagar över sådana patienter som kräver massor av uppmärksamhet, som man får fösa framför sig och som tvingar en att tjata, tjata och åter tjata. När samhället någon enstaka gång uppmärksammar dessa gravt handikappade människor, blir resultatet tyvärr alltför ofta ett tvärt kast från vanvård till överentusiastiska rehabiliteringsförsök och orealistiska förväntningar. Löften om rehabilitering som inte går att infria utmynnlar lätt i besvikelse och resignation, som leder till att man på nytt vänder de svårast utsatta människorna ryggen.

Utbildningen av psykiatrins personal är en viktig faktor i detta sammanhang, anser Lamb. Psykoterapeutiskt arbete med neurotiker och lätt karaktärsstörda personer är en intressant sysselsättning som många gärna utbildar sig för. Men psykiatrin måste också kunna hjälpa de människor som saknar "kuratorstycke" och som inte är mottagliga för de terapeutiska tekniker som är på modet. Lamb anser därför att utbildningen måste läggas om så att den ger hög prioritet åt metoder och arbetsätt som bemöter kroniska beroendebestbehov och som överbryggar klyftan mellan vårdpersonalen – som tillhör samhällets mellanskikt – och patienter från lägre sociala skikt. Det är betecknande, men knappast upplyftande, att det framför allt var den mest högutbildade personalen på Skarpnäcksgården som önskade få annorlunda gäster med en bättre prognos.

Godta det näst bästa

Utsorteringen av hemlösa alkoholister som hopplösa fall kan inte brytas med mindre än att de mål för samhällets åtgärder som är möjliga att uppnå, erkänns och blir manifesta. De institutioner som kommer i kontakt med den traditionella hemlöshetsgruppen måste godta att det näst bästa kan vara gott nog. En förutsättning för detta är att samhället uppvärderar och belönar sådant arbete som kan innebära att man tillmötesgår de vårdades beroendebestånd eller använder tvång i livsuppehållande syfte. "Serviceanda" får inte bli självändamål, och det som bör ge status är inte "sofistikerade" psykoterapeutiska tekniker utan sådana former av vård och tillsyn som är anpassade till de människor som är i behov av samhällets stöd.

Inom den traditionella hemlöshetsgruppen finns det många som är bäst betjänta av stödjande arrangemang och måttliga förväntningar. Dessa personer bör erbjudas rehabilitering och uppmanas delta. Men om deras problem förvärras och de börjar fly undan, bör de få tillfälle att med bibehållen självrespekt avböja behandlingen. Klienter som inte kan rehabiliteras till ett problemfritt liv ute i samhället bör erbjudas en människovärdig tillvaro i en livsmiljö som är avpassad efter deras egna resurser. Erbjuds de en sådan bas av trygghet, får sannolikt en del av dem så småningom också kraft att utnyttja psykologiskt mer krävande former av omsorg.

Detta förhållningssätt överensstämmer väl med de principer för arbetet som så småningom utvecklades inom Krukisverksamheten i Stockholm (Norman & Schulze 1970) och Mungokommunen (St Mungo Community), ett program för gravt och kroniskt utblottade personer (destitutes) i London. Det sistnämnda programmet var under åren 1971–1978 föremål för ett aktionsforskningsprogram under ledning av sociologen John Leach och socialpsykiatern John Wing vid Institute of Psychiatry i London (Leach & Wing 1980). Detta är förmodligen den, jämte Krukis- och Skarpnäcksundersökningarna, mest väldokumenterade utvärderingen av ett program för hemlösa, ensamstående män.

Krukisverksamheten och Mungokommunen uppstod i slutet av 1960-talet under likartade betingelser. De ensamstående, hemlösa männen hade blivit nyhetsstoff. Det ansågs allmänt att något måste göras. Förväntningarna var högt ställda när de båda programmen drog i gång sin verksamhet. Den första tiden präglades också av orealistiska ambitioner.

Det terapeutiska samhället var på allas läppar i Sverige under sextio-talets sista år och personalen på Krukis omsatte genast dess principer, trots att utländsk forskning redan visat att denna metod inte lämpar sig för svårt nergångna missbrukare (Wilbur m fl 1966). Försöket med klientdemokrati, symptomtolerans, öppen kommunikation, osv blev dock

kortlivat. Det avbröts sedan det visat sig att behandlingshemmets gäster satt på sina rum och söp och dessutom vägrade ta upp några problem på gruppmötena av rädsla för repressalier från den gäst som övertagit ledningen och dennes närmaste underhuggare.

Mungokommunen, som drevs av unga frivilliga krafter, ville uppta de hemlösa i en gemenskap präglad av medlemskap, jämlikhet och ömsesidig respekt. Denna hemlika miljö skulle, hoppades man, öka gästernas självförtroende och motivera dem att skaffa sig en lägenhet eller ett hyresrum. En uppföljning av var gästerna hamnade sedan de lämnade något av Mungokommunens tretton hus visade dock att bara fem procent lämnade rundgången mellan gatan och härbärgena.

Kedja av valmöjligheter

De båda programmen skulle förmodligen övergått till att sortera ut de socialt mest utslagna gästerna, vilket skett på svenska "snacktorkar" eller terapeutiska samhällen för alkoholister (Jonsson 1983, s 82), om inte personalen – med forskarnas hjälp – förmått förändra sin målsättning och metodik. Utvecklingen inom Mungokommunen gick från ett starkt ideologiskt engagemang för en alternativ livsstil till en mer pragmatisk och yrkesmässig inställning till arbetet. Man lyckades så småningom leva upp till det blygsammare målet att ge en grupp svårt handikappade människor tillsyn och vård under lång tid. Gästerna på Mungohuset fick en levnadsstandard och en möjlighet till mänsklig kontakt som var klart överlägsen den som härbärgena erbjöd – även om miljön för en utomstående kanske skulle teta sig torftig, smutsig och obekvä.

Krukispersonalen förbjöd gästerna att ta in öl, vin och sprit på behandlingshemmet och började aktivt stödja de sociala normer som gästerna omfattade men som de av olika anledningar inte klarade av att följa. Man övergav de formella gruppsamtalen, eftersom dessa skapade allt för mycket oro och "utagerande" (missbruk, aggressivitet). I stället utnyttjade man de möjligheter till kontakt och vi-känsla som uppstod vid kaffebordet, under städning och i andra vardagliga situationer där människor med bibehållen självrespekt kan hålla diskussionen på en yttlig nivå utan alltför mycket "djuplodande". När problem uppstod, drog man sig inte för uppriktiga samtal som kunde utmynna i ordentliga gräl.

Leach och Wing beskriver Mungokommunens vårdmodell som "en kedja av valmöjligheter". De val som erbjöds var realistiska. Det krävdes inte att männen skulle lossa alla förtöjningar och kasta sig rakt ut i det okända. Även om trappan ledde från soppkön till hyresrummet, var varje steg på vägen ganska litet. Varje steg förutsatte ett val och ett beslut av den enskilde individen. De som upptäckte att de kunde avancera

till ett visst trappsteg, men inte längre, fick utan förebråelser och påtryckningar lov att stanna kvar där de befann sig. Framsteg mot en mer aktiv, självständig och socialt anpassad livsföring uppfattades alltid som någonting positivt, även om de inte ledde till fullständig rehabilitering.

Norman och Schulze gjorde en inventering av vad som kunde tänkas vara en realistisk och adekvat livsmiljö för var och en av de personer som lottats ut till Krukisverksamheten. Målsättningen var att den hemlöse skulle beredas inte bara bostad utan ett "hem", dvs en varaktig livsmiljö anpassad till individens behov och resurser. De livsmiljöer eller varaktiga vårdformer som skisserades utgör sammantagna vad Leach och Wing kallade en "trappa", som leder från beroende och yttre kontroll till ökade krav på självständighet och inre kontroll. Klienten tänktes under loppet av flera år antingen få stanna kvar på valfri anpassningsnivå eller kunna avancera ett eller flera trappsteg.

Förutsättningen för att en kedja av valmöjligheter skall fungera är givetvis att lämpliga boendeenheter står till förfogande. Platsbrist på de övre avsatserna – skyddat boende och övergångsbostäder – förhindrade tyvärr ganska snart gästerna i Mungokommunens hus att avancera vidare uppför "rehabiliteringstrappan". De tillgängliga bostäderna fylldes upp och ledningen för St Mungo valde att förskjuta verksamhetens tyngdpunkt till nödhjälpsbetonad härbärgesverksamhet i stor skala. Krukisverksamheten drabbades av liknande flaskhalsproblem. Detta medförde att man aldrig fick pröva exakt den utformning av programmet som Norman och Schulze föreslagit och funnit realistisk.

Trots detta framstår båda programmen som löftesrika försök att göra vad omsorg om hemlösa alkoholister alltför sällan gjort: att överbrygga klyftan mellan förväntade resultat och vad man faktiskt har utsikter att uppnå. Norman (1979) kunde dock aldrig släppa idén att Krukisverksamheten åstadkommit effekter som kvarstod även sedan gästerna skrivits ut från verksamheten. Köhlhorn och Gerdman (1983) visade att dessa effekter i många fall var ett resultat av att Krukis fortfarande såg till och stödde förutvarande gäster. Liksom Leach och Wing (1980) gjort i fråga om Mungokommunen, lade de i sin utvärdering av Skarpnäck tonvikten vid resultat av omsorg (det goda) i en situation där rehabilitering (det bästa) inte gick att uppnå. Även detta har alltför sällan skett.

REFERENSER

- Alström, CH, Lindelius, R & Salum, I (1974). Alkoholism och mortalitet. *Läkartidningen*, 71, 2049–2053.
- Amundsen, A & Hauge, R (1978). Dødeligheten blant løslatte fra Opstad. *Tidsskrift om Edruskapsspørsmål*, nr 2, s 6–7, 18.
- Bahr, HM (1973). *Skid Row: An Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press.

- Bjerver, K (1972). Sjukligheten hos tvångsätgårdade alkoholister. *Alkoholfrågan*, 66, 163–172.
- Borg, S (1974). Hemlösa män – en socialpsykiatrisk och klinisk undersökning. Stockholm. (Akademisk avhandling)
- Bratt, I. (1909). *Kan nykterhetsfrågan lösas utan totalförbud? Ett reformprogram*. Stockholm: Bonniers.
- Bruzelius, A & Nasenius, J (1982). "Serviceanda". I: A Bruzelius & J Nasenius *Socialtjänstens termer och begrepp*. Lund: Skeab Förlag, s 100.
- Ditman, KS & Crawford, G G (1966). The use of court probabion in the management of the alcoholic addict. *American Journal of Psychiatry*, 122, 757–762.
- Eliasson, R & Nygren, P (1981). *Psykiatrisk verksamhet, 1: Samhälle, människosyn och modern sjuvård*. Stockholm: Prisma.
- Eliasson, R & Nygren, P (1982). Debatten om PV i Norrbotten: "Resultat och slutsatser". *Psykolognytt*, nr 8, s 10–11.
- Fagan, RW & Mauss, AL (1978). Padding the revolving door: An initial assessment of the Uniform Alcoholism and Intoxication Treatment Act in practice. *Social Problems*, 26, 232–246.
- Finne, E, Gunnarsson, E & Stene, L (1981). Nykterhetsvården som kom bort. Stockholms socialförvaltning, Metodbyrå 2, rapport nr 14.
- Gallant, DM (1971). Evaluation of compulsory treatment of the alcoholic municipal court offender. I: NK Mello and JH Mendelson (red) *Recent Advances in Studies of Alcoholism*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, (Publication No. /HSM/ 71-9045), s 730–744.
- Gallant, DM, Faulkner, MA, Stoy, B, Bishop, MP & Langdon, D (1968). Enforced clinic treatment of paroled criminal alcoholics. A pilot evaluation. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol*, 29, 77–83.
- Gerdman, P (1982). Kommunala beredskapsarbeten i Stockholm. En undersökning av sociala omständigheter kring omsättning och frånvaro. Stockholms socialförvaltning, Metodbyrå 2, rapport nr 25.
- Giesbrecht, NA, Giffen, PJ, Lambert, S & Oki, G (1981). Changes in the social control of Skid Row inebriates in Toronto: Assessments by Skid Row informants. *Canadian Journal of Public Health*, 72, 101–104.
- Giffen, PJ & Lambert, S (1978). Decriminalization of public drunkenness. I: Y Israel, FB Glaser, H Kalant, RE Popham, W Schmidt, och RG Smart (red) *Research Advances in Alcohol and Drug Problems, Vol. 4*. New York: Plenum Press, s 395–440.
- Haynes, SN (1973). Contingency management in a municipally-administered Antabuse program for alcoholics. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 4, 31–32.
- Hollingshead, AB & Redlich, FC (1958). *Social Class and Mental Illness*. New York: Wiley.
- Hydén, L-C (1987). På spaning efter det sociala arbetet. Stockholms socialförvaltning, FoU-byrån, rapport nr 65.
- Jonasson, L & Svedberg, L (1978). Vart tar "gubbarna" vägen? Stockholms socialförvaltning, Metodbyrå 1, rapport nr 11.
- Jonsson, G (1973). *Att bryta det sociala arvet*. Stockholm: Tiden/Folksam.
- Jonsson, G (1983). Sopkvasten och pincetten. I: G Jonsson *Spiken i pianot*. Stockholm: Tiden/Folksam, s 73–83.
- Järvinen, M (1992). Hemlöshetsforskning i Norden. I: M Järvinen & C Tigerstedt (red) *Hemlöshet i Norden*. Helsingfors: Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning (NAD), (NAD-publikation, nr 22), s 9–74.
- Kühlhorn, E (1980). Mål för verksamheter och kriterier för utvärderingar. I: B-Å Arme-lius (red) *Ger behandlingen resultat?* Stockholm: Norstedt.

- Kühlhorn, E & Gerdman, P (1983). *Vård av hemlösa alkoholister. En utvärdering av vården på Skarpnäcksgården*. Stockholm: Liber. (Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun, nr 52)
- Lamb, H R (1979). Roots of neglect of the long-term mentally ill. *Psychiatry*, 42, 201–207.
- Leach, J & Wing, J (1980). *Helping Destitute Men*. London: Tavistock.
- Lindström, L (1992). *Managing Alcoholism: Matching Clients to Treatments*. Oxford: Oxford University Press.
- Lindström, L (under arbete). *Livsmiljöer för hemlösa alkoholister*.
- Lorion, R P (1978). Research on psychotherapy and behavior change with the disadvantaged: Past, present and future directions. I: S L Garfield & A E Bergin (red) *Handbook of Psychotherapy and Behavior Change: An Empirical Analysis*. 2:a uppl. New York: Wiley, s 903–938.
- Lubove, R (1965). *The Professional Altruist: The Emergence of Social Work as a Career 1880–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lundquist, G (1965). *Prognosen och förloppet vid alkoholism*. Meddelande nr 13 från Institutet för Maltdrycksforskning, Stockholm.
- Lundquist, G (1968). *Studier av förloppet vid alkoholberoende*. Meddelande nr 20 från Institutet för Maltdrycksforskning, Stockholm.
- Mollica, R F & Milic, M (1986). Social class and psychiatric practice: A revision of the Hollingshead and Redlich model. *American Journal of Psychiatry*, 143, 12–17.
- Norman, J (1979). Socialmedicinska studier av hemlösa män i Stockholm. Göteborg. (Akademisk avhandling)
- Norman, J & Schulze, R (1970). Hemlösa män i Stockholm. Kommunstyrelsens utlåtande och memorial, Bihang 1970:99. Stockholm.
- Pratt, A D (1975). A mandatory treatment program for Skid Row alcoholics; its implication for the Uniform Alcoholism and Intoxication Treatment Act. *Journal of Studies on Alcohol*, 36, 166–170.
- Sahlén, I (1992). Att definiera hemlöshet. *Sociologisk Forskning*, 29 (2), 51–71.
- Salum, I (1973). Alkoholism och dödlighet. *Aktuellt om gruppliv* (Organ för Förenade Liv), 13 (4), 5–8.
- Schmidt, W, Smart, R G & Moss, M K (1968). *Social Class and Treatment of Alcoholism*. Toronto: University of Toronto Press. (Brookside Monograph of the Addiction Research Foundation, nr 7)
- Sundby, P (1967). *Alcoholism and Mortality*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Svenska Läkaresällskapet (1912). *Alkoholen och samhället*. Stockholm: Isaac Marcus.
- Wilbur, B M, Salkin, D & Birnbaum, H (1966). The response of tuberculous alcoholics to a therapeutic community. *Quarterly Journal of Studies on Alcohol*, 27, 620–635.
- Wächter, R (1978). Intervju i: Timmen R, red M Ahlberg & M Lindström. Radioprogram (P1), 17 februari. (Wächters material har ej publicerats)
- Åmark, C m fl (1966). *Episodisk vård eller skyddad tillvaro*. En utredning rörande nykterhetsvårdens återfallsklientel, verkställd av en arbetsgrupp inom Svenska Nykterhetsvårdförbundet. Stockholm.

SUMMARY

Lars Lindström

Welfare agencies and the homeless alcoholic

The attitude towards homeless alcoholics has been characterized either by resignation, providing food and shelter and controlling drunkenness only, or by unrealistic ambitions, expecting immediate rehabilitation to a sober and independent way of life. In this article,

a different attitude is proposed. Studies from Sweden and England especially, suggest that the homeless person will benefit from a program providing long-term care and a chain of options leading from the soup run to a bedsitter. Each step towards larger autonomy has to be quite small and adequate provision has to be made at each level for those who cannot move further. Enforced treatment, from contingency contracting to involuntary commitment, seems to be effective as a life-sustaining device when used occasionally to control drunkenness.

However, this approach tends to run counter to the needs and aspirations among professionals in the welfare agencies. Surveys show that those who work with homeless alcoholics often want to achieve more advanced goals than are feasible and also would like to deal with younger clients more fit for work. Since helping the traditional homeless group does not offer the recognition or the sense of accomplishment that most people need, professional attention has been directed towards other groups instead. For similar reasons, there has been a neglect of the long-term mentally ill in psychiatry. The tendency to exclude these groups from adequate care and surveillance cannot be counteracted unless a long-term perspective on their problems is adopted and moderate steps towards larger autonomy are given professional recognition and reward.

Flyttningar, socialt stöd och psykisk ohälsa*

HELEN DRYLER

Institutet för social forskning, Stockholms universitet

Introduktion

Människor flyttar av olika anledningar. Några söker jobb, andra påbörjar en utbildning eller kanske flyttar hem till sin tillkommande. Den typ av flyttningar inom Sverige som varit mest omdebatterad under de senaste årtiondena, främst på 1960- och 70-talen, är flyttningar i samband med strukturrationaliseringar, s k arbetsmarknadsflyttningar. I en studie av en grupp starthjälpsflyttare visar Dahlberg (1978) med hjälp av ekonomiska kostnads-intäktskalkyler att lönsamheten till följd av sådana flyttningar varit större på samhällsnivå än på individ- och hushållsnivå. Vid sidan av de rent ekonomiska lönsamhetskalkylerna har det ofta antagits att de flyttande individerna får betala ett högt pris för sin flyttning i form av försämrat psykiskt välbefinnande. Skulle detta vara fallet kan den svenska arbetsmarknadspolitiken, som innehåller starka incitament till geografisk rörlighet (se tex Furåker, 1979), således ha oönskade negativa effekter.

Men även om inte arbetsmarknadsskäl ligger bakom flyttningen¹ innebär den en omställning för individen på olika sätt, som denne måste anpassa sig till. Detta kan skapa en stressande situation som kan resultera i att individen utvecklar mentala problem och/eller psykosomatiska sjukdomar. Flyttning kan således antas vara en form av 'stressor', dvs medföra "krav som ställs på organismen, och till vilka det inte finns några omedelbart tillgängliga eller automatiska adaptiva responser" (Antonovsky, 1991). Med utgångspunkt i ett stressperspektiv är syftet med denna artikel därmed att studera flyttarnas psykiska (o)hälsa.

I de empiriska studier som tidigare genomförts med anknytning till intern migration och psykisk ohälsa redovisas skilda resultat (se tex: Talyor and Chave, 1964; Dalgard, 1972; Hooper & Ineichen, 1979; Diderichsen, 1981). Efter en genomgång av litteraturen konstaterade Micklin och Leon (1978): "Some studies show higher rates of disturbance among migrants; others indicate greater disturbance among nonmigrants, and a few fail to find any significant differences between the two categories." Anledningen till denna diskrepans i resultat beror, som Micklin och Leon påpekar, delvis på att olika forskare har löst den mängd av problem som är förknippade med migrationsstudier på skilda sätt. I denna undersökning kan vi, till skillnad från i många andra stu-

dier kring flyttning och psykisk ohälsa, hantera två viktiga svårigheter. För det första möjliggör den longitudinella ansatsen i Levnadsnivåundersökningarna en kontroll av eventuell hälsoselektion (hälsoselektionen innebär att flyttarna skiljer sig från stannarna med avseende på hälsa redan innan flyttningen²). För det andra har måttet på den beroende variabeln psykisk ohälsa tillkommit genom intervjufrågor ställda till ett slumpmässigt urval i befolkningen. Detta är att föredra framför det icke helt ovanliga förfaringssättet att istället mäta vårdkonsumtion (t ex intagning på mentalsjukhus), vilket kan relateras till selektionsmekanismer med avseende på vem som söker vård samt till hur tillgänglig vården är.

Flyttning som 'stressful life event'

En vanlig benämning i forskningssammanhang på stora händelser/förändringar i människors liv är 'stressful life events'. I detta begrepp inkluderas vanligen flyttningar. Andra exempel på denna typ av stressande händelser är nära anhörigs död, skilsmässa, uppsägning från arbetet och pensionering. Bäckman (1984) refererar till ett antal studier som dokumenterat att livshändelser av detta slag ökar risken för psykiska besvär (Dohrenwend och Dohrenwend, 1974; Rahe, 1975; Rahe and Arthur, 1978; Mueller m fl, 1977; Ross and Mirowsky, 1979; Thoits, 1981, 1982). Även Brown och Harris (1978) visar i en studie av kvinnor att genomgripande förändringar ökar risken för depression (clinical depression). Det viktiga med detta resultat är att Brown och Harris också kunde påvisa att en större livsförändring verkligen är av central betydelse som orsaksfaktor till depression. Livsförändringen fungerar alltså inte endast som en katalysator till en sjukdom, som förr eller senare ändå skulle gett sig till känna. Empirisk forskning om hur den psykiska hälsan påverkas av den specifika händelsen flyttning är, som framhölls inledningsvis, dock motsägelsefull. Å ena sidan finns det således mycket som tyder på att stressande livshändelser påverkar den psykiska hälsan negativt, å andra sidan är bilden oklar vad gäller flyttning som enskilt stressfenomen.³

Om vi skulle finna att flyttning medför ökade hälsorisker blir frågan: vad är orsaken? Det är knappast troligt att själva förflyttningen i sig, dvs det faktum att man förflyttar sig i rummet, kan ha någon direkt inverkan på psykiskt välbefinnande. Om flyttning mellan bostadsorter kan förklara en del av variationen i psykisk ohälsa är en mer närliggande sociologisk förklaring att en flyttning kan innebära minskat socialt stöd, och att det är denna förändring som genererar effekter på psykisk ohälsa. Att socialt stöd har en positiv inverkan på den psykiska hälsan har

visats i flera studier (tex Turner 1981; Östergren, 1991).⁴ Dess betydelse för det psykiska välbefinnandet kan även förstås utifrån en teoretisk definition. Thoits (1982) har formulerat följande definition på socialt stöd: "the degree to which a person's basic social needs are gratified through interaction with others".⁵ De grundläggande sociala behoven inkluderar bla sympati, tillhörighet och trygghet. Behoven kan tillhandahållas från andra människor antingen genom 'socioemotional aid' (accepterande, sympati m m) eller genom 'instrumental aid' (råd, information, finansiell hjälp m m).⁶

Även om de som flyttar (flyttarna) skulle visa sig erhålla lika mycket socialt stöd som de som inte flyttar (stannarna), kan socialt stöd vara av betydelse för att förstå eventuella skillnader i psykisk hälsa mellan de två grupperna. Detta är fallet om socialt stöd är av större vikt vid en stressande situation. Denna förklaring till varför socialt stöd skulle minska risken för psykisk ohälsa brukar benämnas 'bufferhypotesen'. Betydelsen av socialt stöd i samband med 'stressful life events' har studerats av exempelvis Turner (1981). Han visar att socialt stöd både har en direkt effekt på psykiskt välbefinnande och fungerar som en sk buffert vid stressande livsförändringar, dvs det finns en interaktion mellan stress och socialt stöd.⁷

Artikelns frågeställningar är således: (a) Har flyttarna sämre psykisk hälsa relativt stannarna? (b) Kan ett eventuellt samband mellan flyttning och psykisk ohälsa förklaras med att flyttarna redan före flyttningen hade sämre psykisk hälsa? (Dvs föreligger hälsoselektion?) (c) Förändras det eventuella sambandet mellan flyttning och psykisk ohälsa om vi konstanthåller för socialt stöd? (Dvs beror det på att flyttarna har svagare socialt stöd än stannarna.) (d) Fungerar det sociala stödet som buffert vid flyttning? (Dvs finns det en interaktion mellan flyttning (stress) och socialt stöd?)

Analyserna kommer genomgående att göras för kvinnor och män separat: vi vet att kvinnor överlag har sämre psykisk hälsa än män (tex Lundberg, 1990) och att det möjligen är olika processer som bestämmer kvinnors respektive mäns psykiska hälsa (Axelsson, 1992). Vad gäller eventuella hälsoeffekter i samband med en flyttning kan vi föreställa oss dels att det kan finnas könsskillnader i svarsmönster på stressande händelser, dels att kvinnor och män delvis flyttar under olika omständigheter och av skilda orsaker. I parförhållanden är det vanligare att kvinnan är medflyttare när mannen flyttar på grund av arbetet än tvärtom. Vilka svårigheter detta kan innebära både för familjen och kvinnan själv beskriver tex Åberg (1980).

Tidigare forskning ger dock inte några klara riktlinjer om och hur vi kan förvänta oss eventuella könsspecifika effekter av flyttning på psykisk ohälsa. Diderichsen (1981) fann ingen signifikant skillnad mellan

geografiskt 'mobila' och 'stabila' individer varken ifråga om allmän trötthet eller nervösa besvär uppdelat efter kön. I studier av konsekvenser för individen av skilsmässa, en annan typ av stressande livshändelse, finner Doherty m fl (1989) att frånskilda kvinnor försämrar sin psykiska hälsa relativt innan skilsmässan, medan motsvarande inte gäller för frånskilda män, resultat som också stöds av Chiriboga m fl (1982). Samtidigt visar Helsing m fl (1981) att män som blir änklingar har en överrisk i dödlighet relativt män som ej förlorat sin hustru (vi kan anta att den psykiska hälsan i samband med make/makas död är av betydelse för överlevnaden). Bland kvinnor fann man ingen sådan skillnad mellan gifta och änkor. Sammanfattningsvis är eventuella könsspecifika effekter i samband med flyttningar viktiga att belysa även om någon hypotes härom inte kan formuleras.

Datamaterial och variabeldefinitioner

Materialet till studien är hämtat från 1974 och 1981 års Levnadsnivåundersökningar (LNU). I Institutets för social forskning regi intervjuades vid bägge tillfällena ett representativt urval av i Sverige bosatta individer mellan 15 och 75 år. De individer som intervjuades 1974 och som 1981 fortfarande var under 76 år intervjuades detta år på nytt (4 424 personer ställde upp för intervju vid bägge tillfällena).

Eftersom bara individer som intervjuades både 1974 och 1981 är med i denna studie bortfaller de som invandrat under perioden. Personer som intervjuats vid bägge tillfällena men huvudsakligen är uppvuxna utomlands (de har invandrat före intervjun 1974) har också uteslutits eftersom effekter av denna speciella typ av flyttning kan finnas kvar. Att studera konsekvenser av invandring leder t ex in oss på frågor om kulturella skillnader och assimilation. Vidare har institutionsboende exkluderats. Risken är stor att det är den psykiska hälsan som föranlett flyttningen och byte av bostadsort. Om dessa psykiska problem uppkom efter 1974 så hjälper det inte med att konstanthålla för hälsan 1974. Detta kan naturligtvis även gälla andra flyttningar men här finns det en uppenbar risk för uppkomst av skensamband som vi kan ta hänsyn till.

Av de individer som återstår har två grupper identifierats, nämligen 'flyttare' och 'stannare'. Kriteriet för att klassificeras som *flyttare* är att man mellan 1974 och 1981 ska ha bytt bostadsort åtminstone en gång. Flyttningarna ska också ha gått mellan olika orter inom Sverige.⁸ Kortdistansflyttningar inom en stad definieras inte som flyttningar.⁹ Detta till trots finns det en stor heterogenitet i flyttningarnas geografiska avstånd. Flyttningar mellan kommuner i storstadsregionen (stor)Stockholm är inkluderade liksom också betydligt mer långväga flyttningar.

Flyttningen ska vidare ha skett i vuxen ålder (18 år och uppåt). Flyttare som vid intervjutillfället bodde på samma ort som de växt upp på (tillbakaflyttare) har inte betraktats som flyttare. Det verkar rimligt att anta att denna flyttning är av en annan karaktär eftersom man flyttar tillbaka till en mer välkänd miljö. Någon form av socialt stöd bör i många fall redan finnas på orten (kanske det to m var därför man återvände). Någon kontroll över andra typer av tillbakaflyttningar, t ex återflyttning till tidigare flyttningsort, har ej varit möjligt att göra.

Stannare utgörs av den "extrem" som bott på samma bostadsort sedan 16 års ålder. Fördelen med denna definition är att gruppen stannare då består av en samling individer vilka aldrig i vuxen ålder har "drabbats" av eventuella konsekvenser till följd av flyttning. Stannarna har även åsatts att vara lägst 18 år vid intervjutillfället 1981, dvs en slags vuxengräns (myndig). Sammantaget består gruppen flyttare av 691 individer och gruppen stannare av 1351 individer. I appendix återfinns fördelningen för samtliga variabler uppdelat på stannare/flyttare.

Den beroende variabeln *psykisk ohälsa* är dikotom och konstruerad dels utifrån en fråga om psykisk sjukdom, dels utifrån fem frågor av mer allmän karaktär kring trötthet, sömnbesvär, nervösa besvär, depressioner och överansträngning. Variabeln är densamma som i Lundberg (1990). Åtminstone ett av tre kriterier ska uppfyllas för att klassificeras i kategorin som har nedsatt psykisk hälsa: (1) besvär (lätta eller svåra) av psykisk sjukdom, (2) minst ett svårt besvär av övriga fem ohälsomått av mer allmän karaktär eller (3) minst tre lätta besvär av de fem allmänna ohälsomåtten.

Tre variabler används som indikatorer på socialt stöd: social respons, vännumgänge samt släktumgänge. Eftersom det empiriskt har visat sig att det i första hand är det sociala stödet och inte kontakterna som är viktigast för hälsan (se t ex Broadhead m fl, 1983), är det önskvärt att mäta denna aspekt, dvs att man verkligen erhåller stöd från sin omgivning. *Social respons* motsvarar detta krav och mäts med hjälp av tre frågor: Har Ni någon anhörig eller nära vän som ställer upp med hjälp och stöd om Ni: (1) blir sjuk (2) vill ha sällskap (3) behöver prata med någon om personliga bekymmer? Att ha social respons innebär här att man svarat jakande på samtliga tre av dessa frågor. De två övriga indikatorerna på socialt stöd, *vännumgänge* och *släktumgänge*, är dock mest att likna vid indirekta mått. De mäter frekvens av (en typ av) sociala relationer men säger ingenting om relationernas karaktär. Eller med andra ord, de mäter snarare det sociala nätverket än det sociala stödet. Vi kan dock anta att det finns en hög korrelation mellan det sociala nätverket, såsom det här är mätt med vänner och släkt, och det sociala stödet, och att måtten därmed är godtagbara indikatorer på den underliggande dimensionen socialt stöd. Kriteriet för att ha vännumgänge är

att man (åtminstone) antingen besöker eller besöks av vänner ofta *eller* att man både besöker vänner och besöks av vänner ibland. Motsvarande indelning tillämpas för släktumgänge. De individer som klassificeras som att de saknar vän-/släktumgänge är således de som antingen inte har något umgänge alls med vänner/släkt eller också väldigt lite.¹⁰

Flyttare och stannare är selekterade grupper i det avseendet att flyttarna i genomsnitt är yngre, har längre utbildning och oftare tillhör socialgrupp I (se appendix). Låg ålder, hög utbildning och högre socialgrupp är också relaterat till bättre psykisk hälsa varför dessa variabler kommer att hållas konstant i analysen. Om man jämför andelen med psykisk ohälsa i flyttar- respektive stannargruppen, finns ingen skillnad mellan flyttare och stannare (se appendix), men detta är alltså före man tar hänsyn till flyttargruppens speciella sammansättning. Variabeln socialgrupp är treställig och sammanställd utifrån uppgifter som individens egen sysselsättningsstatus och yrkestillhörighet. Socialgrupp I inkluderar högre tjänstemän, företagsledare och universitetsstudenter; i socialgrupp II ingår tjänstemän på mellannivå, lägre tjänstemän, jordbrukare och småföretagare; och i socialgrupp III inkluderas industriarbetare, småbrukare, servicepersonal m fl (för mer information om socialgruppsindelningen, se Erikson och Åberg, 1984). Utbildningsår är mätt som respondentens sammanlagda skol- och yrkesutbildning på heltid.

Metod

Den beroende variabeln psykisk ohälsa har, som tidigare beskrivits, dikotomiserats utifrån sex olika frågor. Alternativet att använda ett index gav en alltför sned fördelning med de flesta individer i en grupp. Eftersom den beroende variabeln endast antar två värden genomförs analysen med en logitmodell (se t ex Aldrich och Nelson, 1984). Logitmodellens koefficienter predicerar logartimerade oddskvoter. I denna studie kommer dock koefficienterna att presenteras i sin antilogarimerade form, dvs som oddskvoter.

För att förstå innebörden av estimaten i logitmodellen är det klarast att ge ett exempel. Vi vill veta om flyttarna mår sämre psykiskt än stannarna. Koefficienten som uttrycker denna relation är alltså en oddskvot. Detta innebär att oddset för flyttarna att vara psykiskt sjuka (flyttarnas odds = antalet sjuka flyttare dividerat med antalet friska flyttare) är dividerat med oddset för stannarna att vara psykiskt sjuka (stannarnas odds = antalet sjuka stannare dividerat med antalet friska stannare).

Stannarna är referenskategori med vilken flyttarna jämförs och har alltid värdet 1. En oddskvot större än 1 innebär således en överrisk för psykisk ohälsa bland flyttarna relativt stannarna.¹¹

Resultatredovisning

Den första frågan som ska besvaras i analysen är om det finns en överrisk bland flyttarna för psykisk ohälsa. I tabell 1, modell 1 (M1), studeras sambandet mellan flyttning och psykisk ohälsa, konstanthållet för ålder, socialgrupp och utbildningsår. (Estimaten för kontrollvariablerna visas ej i tabell 1.) Det visar sig då att män som flyttat har en signifikant överrisk på 2.08 för psykisk ohälsa relativt män som inte flyttat. Deras odds att ha nedsatt psykisk hälsa är med andra ord ungefär dubbelt så högt. Någon motsvarande överrisk går inte att finna bland kvinnor. I modell 2 konstanthålls utöver kontrollerna i modell 1 för psykisk ohälsa 1974. Estimatet för kvinnor som flyttat blir i princip detsamma, de kvinnliga flyttarna är således inte selekterade med avseende på psykisk ohälsa. Bland männen sjunker däremot flyttarnas överrisk till 1.75. Detta innebär att män som flyttat mådde sämre psykiskt redan innan flyttningen än de som inte flyttat; samtidigt kan flyttarnas överrisk inte förklaras i någon högre grad av detta förhållande.

Kan sambandet mellan flyttning och psykisk ohälsa då förklaras av socialt stöd? För kvinnorna kan vi konstatera att förändringen i estimatet för flyttning är försumbart (modell 3). Bland männen sjunker överrisken för psykisk ohälsa, men endast marginellt (från 1.75 till 1.68), när vi konstanthåller för socialt stöd. För att den mellankommande variabeln socialt stöd ska kunna förändra sambandet flyttning – psykisk

Tabell 1. Logitmodell: Psykisk ohälsa, bland kvinnor respektive män, predicerad utifrån flyttning, psykisk hälsa före flyttningen (1974) samt socialt stöd (social respons, vänumgänge och släktumgänge).^a

Variabel	Kategori	KVINNOR			MÄN		
		M1	M2	M3	M1	M2	M3
Flyttning	stannare	1	1	1	1	1	1
	flyttare	0.93	0.96	0.95	2.08*	1.75*	1.68(*)
Psykisk hälsa 74	frisk	-	1	1	-	1	1
	sjuk	-	5.99*	5.83*	-	7.73*	7.25*
Social respons	ja	-	-	1	-	-	1
	nej	-	-	1.78(*)	-	-	1.32
Vänumgänge	ja	-	-	1	-	-	1
	nej	-	-	1.20	-	-	1.99
Släktumgänge	ja	-	-	1	-	-	1
	nej	-	-	1.06	-	-	1.30

* = signifikant 5 % nivå; (*) = signifikant 10 % nivå

^a Samtliga modeller konstanthåller för variablerna ålder, socialgrupp och utbildningsår.

ohälsa krävs det att den både påverkar psykisk ohälsa och är ojämnt fördelad bland flyttare/stannare. Analyser, som här ej redovisas, tyder på att båda kraven i stort sett är uppfyllda (undantaget är att flyttarna inte umgås mindre med släkt än vad stannarna gör, vare sig bland kvinnor eller män). Dock är dessa partiella samband, vilka indirekt förmedlar flyttningens effekt på psykisk ohälsa, för små för att huvudeffekten ska påverkas i någon större utsträckning.

I nästa steg prövas huruvida det finns en interaktion mellan flyttning och socialt stöd. Redovisningen begränsar sig nu till att gälla endast män eftersom kvinnorna som flyttat inte har någon överrisk, relativt stannarna, för psykisk ohälsa. I tabell 2 framgår hur det sociala stödet påverkar den psykiska hälsan bland manliga flyttare och stannare. De tre indikatorerna på socialt stöd analyseras var för sig. I gruppen som flyttat har män med litet vänumgänge, litet släktumgänge samt svag social respons en påtaglig överrisk för psykisk ohälsa (som dock inte når signifikansgränsen för social respons). En sådan överrisk går inte att finna för män som stannat kvar på bostadsorten, vilken typ av socialt stöd det än gäller. Således finner vi här, för männen, stöd för den sk buffertypotesen: det sociala stödet är extra viktigt vid en stressande händelse, här representerat av flyttning.

Hur olika kombinationer av flyttning och socialt stöd påverkar överrisken för psykisk ohälsa demonstreras i tabell 3. Estimaterna kommer från en modell där bara vänumgänge ingår av socialstödsvariablerna, men där både flyttare och stannare är inkluderade. I modellen ingår även interaktionen mellan vänumgänge och flyttning.

Tabell 2. Logitmodell: Betydelsen av social respons (M1), vänumgänge (M2) respektive släktumgänge (M3) för mäns psykiska ohälsa, uppdelat på stannare och flyttare.^a

Variabel	Kategori	MÄN					
		STANNARE			FLYTTARE		
		M1	M2	M3	M1	M2	M3
Social respons	ja	1	-	-	1	-	-
	nej	0.95	-	-	2.43	-	-
Vänumgänge	ja	-	1	-	-	1	-
	nej	-	0.96	-	-	5.22*	-
Släktumgänge	ja	-	-	1	-	-	1
	nej	-	-	0.57	-	-	3.41*

* = signifikant 5 % nivå; (*) = signifikant 10 % nivå

^a Samtliga modeller konstanthåller för variablerna ålder, socialgrupp, utbildningsår och psykisk hälsa 74.

Tabell 3. Betydelsen av olika kombinationer av flyttning och vänumgänge för mäns psykiska ohälsa.^a

		VÄNUMGÄNGE	
		Ja	Nej
FLYTTNING	Flyttare	1.46	8.08
	Stannare	1.00	1.08

^a I logitmodellen ingår de oberoende variablerna ålder, socialgrupp, utbildningsår, psykisk hälsa 74, flyttning, vänumgänge samt interaktionen mellan flyttning och vänumgänge.

Relationerna mellan olika kombinationer av flyttning och vänumgänge för män framgår nu tydligt. Flyttare utan vänumgänge har en betydligt högre risk för psykisk ohälsa än flyttare med vänumgänge. Samtidigt har flyttare med vänumgänge en högre risk än stannare utan vänumgänge. För stannarna har vänumgänge ingen effekt på psykisk ohälsa. Någon motsvarande interaktion mellan flyttning och socialt stöd finner vi ej bland kvinnor (tabell redovisas ej).

Slutsatser

Som utgångspunkt för att närmare studera varför flyttare inom Sverige eventuellt är psykiskt sjukare än stannare analyserades först det enkla sambandet flyttning – psykisk ohälsa. Man bör ha i åtanke att även när vi konstanthåller för variabler som ålder, socialgrupp och utbildning, vilka har betydelse för den psykiska hälsan, är sambandet av ganska generell karaktär. Vi skiljer inte mellan olika typer av flyttningar, t ex om man flyttat från landsbygd till stad, vad som orsakat flyttningen etc. Däremot analyseras män och kvinnor separat, vilket visar sig vara centralt för att förstå sambandet mellan flyttning och psykisk ohälsa. För män, men inte för kvinnor, finner vi nämligen att flyttning är relaterat till sämre psykisk hälsa.

Hälsoselektion kan till viss del förklara flyttande mäns överrisk för psykisk ohälsa gentemot kvarstannande män. Män som flyttar har i något högre utsträckning nedsatt psykisk hälsa redan innan flyttningen. Kontrollerat för detta faktum kvarstår dock fortfarande en signifikant överrisk för psykisk ohälsa i gruppen flyttande män. Denna beror till bara en liten del på att flyttarna som grupp har svagare socialt stöd än stannarna. Däremot finner vi att socialt stöd är av stor betydelse för

männen vid en flyttning. Bland flyttande män mår de som saknar socialt stöd psykiskt mycket sämre än de som har sådant stöd. Detta ger stöd åt den sk bufferhypotesen, socialt stöd är speciellt viktigt vid en stressande händelse.

Varför finner vi då inte samma resultat för kvinnor som för män? Kanske är inte flyttning en stressande händelse i lika hög utsträckning för dem? Resultaten tyder på detta (om bufferhypotesen är riktig) eftersom flyttande kvinnor utan socialt stöd inte mår sämre än de som har sådant stöd. Orsaker till att flyttningar inte är stressande för kvinnor går dock inte att spåra i denna analys, men en flyttning skulle kunna vara mer stressande för männen om de tex har en starkare bindning till hemorten och föräldrahemmet. Eller kanske det är så att kvinnor som flyttar uppnår någon fördel jämfört med de kvarstannande kvinnorna, vilket männen inte gör jämfört med kvarstannande män (även om de gör det jämfört med kvarstannande kvinnor)? En sådan tänkbar fördel för kvinnor i samband med flyttning skulle kunna vara att deras möjligheter på arbetsmarknaden förbättras. Vi får då även anta att yrkesrollen (och ej endast arbetets innehåll) är hälsobefrämjande, vilket vi kan finna stöd för i den empiriska forskningen (se LaCroix & Haynes, 1987, för en översikt). Män har överlag en hög förvärvsfrekvens varför flyttande och stannande män kanske inte skiljer sig åt över denna dimension i någon väsentlig grad. Att närmare analysera detta problem faller dock utanför ramarna för denna studie.

NOTER

- * Tidigare versioner i denna artikel har presenterats vid Svenska sociologförbundets årsmöte i Göteborg 1991 samt vid Sociologiska institutionens i Stockholm seminarieserie, oktober 1991. Jag vill rikta ett tack till opponenter och övriga seminariedeltagare där. Jag vill också tacka Janne Jonsson för kontinuerliga kommentarer.
- ¹ Andra skäl – främst knutna till familj, bostad och utbildning – ligger troligen bakom majoriteten av flyttningarna. Flyttningar som motiveras av arbetsmarknadsskäl motsvarar uppskattningsvis 35–45 % av alla flyttningar (se Borgegård, 1989, sid 38).
 - ² Fox/Goldblatt (1982) har funnit att det i England och Wales vid vissa typer av flyttningar (såsom tex långväga flyttningar inom ett land) är en selekterad grupp friska individer som är rörliga medan flyttargruppen vid vissa andra typer av flyttningar (tex flyttningar inom en och samma region) är sammansatt av förhållandevis många sjuka individer.
 - ³ I sammanhanget bör det kanske också påpekas att en händelse som i och för sig är stressande ändå inte nödvändigtvis behöver vara negativ för individen. Se tex Antonovskys forskning (1991) som har en salutogenisk inriktning (vad befrämjar hälsa, jfr ett patologiskt synsätt där man söker spåra orsaker till sjukdom). Denna forskning som således behandlar hälsa/ohälsa utifrån en annan utgångspunkt visar på möjligheten att stress faktiskt kan vara hälsobefrämjande för individen.
 - ⁴ Erikson (1977) har studerat socialt stöd (social förankring med Eriksons terminologi) och psykisk ohälsa på levnadsnivåmaterialet. Förutom att han finner att socialt stöd har betydelse för den psykiska hälsan har han analyserat om det finns något samband

mellan vad han kallar lokal förankring (ett begrepp som sammanhänger med flyttning genom att det mäter antal orter man bott på (perioden 1968–1974), hur länge man har bott på nuvarande bostadsort (sedan 1968, mätt år 1974), det geografiska avståndet mellan uppväxtort och bostadsort samt likheten mellan uppväxtort och bostadsort) och psykiska besvär när social förankring, ålder och kön hålls under kontroll. Något sådant samband fann han inte.

- ⁵ Detta är en av många förekommande definitioner, de kan dock ha flera likheter. Vad man bör undvika är att, såsom ibland sker, sammanblanda socialt stöd med begreppet socialt nätverk. Socialt stöd är relaterat till socialt nätverk men har ändå inte samma betydelse. Ett socialt nätverk består av relationer till andra människor i form av vänskap, släktförhållanden, bekantskaper etc. Som ett resultat av detta sociala nätverk antas individen erhålla socialt stöd. Nätverket är således en förutsättning för socialt stöd men inte självklart liktydigt med detta. Möjligheten finns ju även att nätverket består av individer som inte ger något stöd eller kanske t o m bryter ner individen.
- ⁶ Thoits definition av socialt stöd bygger i sin tur på Kaplans definition (se Kaplan, Casel och Gore, 1977).
- ⁷ Ett begrepp som ibland behandlas i samband med socialt stöd är 'coping', dvs hur individer kan bemöta en given stressituation på skilda sätt. Denna studie behandlar inte denna aspekt. Den har dock samband med socialt stöd på så sätt att socialt stöd kan liknas vid en 'coping' resurs. Det sociala stödet underlättar för individen att hantera en situation.
- ⁸ Även om det i princip är möjligt att en person som bott i Sverige 1974 flyttar utomlands och sen tillbaka till Sverige före 1981 till en annan ort än den han/hon lämnade vid utvandringen. Men personen är då åtminstone inte invandrare i den meningen att han/hon flyttar till en annan kultur än den han/hon växte upp i.
- ⁹ Enligt instruktionsformuläret till Levnadsnivåundersökningen 1981 ska byte av bostadsort som endast inneburit att man flyttat några kvarter inte räknas som flyttning.
- ¹⁰ Samtliga indikatorer på socialt stöd är mätta vid intervjutillfället 1981. De anger således hur det sociala stödet ser ut efter flyttningen, inte egentligen om det har förändrats (även om vi kan anta detta indirekt). Men eftersom den kvalitativt viktiga variabeln social respons inte finns med 1974 kan vi inte studera förändring av socialt stöd.
- ¹¹ Notera att detta inte är den 'normala' definitionen av överrisk. Inom t ex socialmedicin kan överrisk också definieras som antalet sjuka i en kategori dividerat med det totala antalet i samma kategori (dvs i nämnaren ingår både friska och sjuka och inte endast friska).

REFERENSER

- Aldrich, JH & Nelson, FD (1984): *Linear probability, logit and probit models*, Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences, No 45, Beverly Hills och London: Sage Publications.
- Antonovsky, A (1991): *Hälsans mysterium*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Axelsson, C (1991): *Hemmafrun som försvann*, Stockholm: Institutets för social forskning avhandlingsserie, nr 21.
- Borgegård, L-E (1989): "Arbetsmarknad och flyttningar – bidrag till en kunskapsöversikt" i Borgegård L-E (red) *Flyttningar på gott och ont*, Gävle: Statens institut för byggnadsforskning, Meddelande M:35.
- Broadhead, E W; Kaplan, B H; Berton, H; James, S A; Wagner, E H; Schoenback, V J; Grimson, R; Heyden, S; Tibblin, G & Gehlback, S H (1983): "The epidemiologic evidence for a relationship between social support and health", *American Journal of Epidemiology*, vol 117, no 5, s 521–537.

- Brown, G W & Harris, T (1978): *Social origins of depression. A study of Psychiatric Disorder in Women*, Cambridge: University Press.
- Bäckman, G (1984): *Psychosocial environment and health*, Åbo: Meddelande från stiftelsen för Åbo akademi forskningsinstitut nr 100.
- Chiriboga, D A; Brierton, P; Krystal, S & Pierce, R C (1982): "Antecedents of Symptom Expression During Marital Separation", *Journal of Clinical Psychology* vol 38, s 732–741.
- Dahlberg, Å (1978): "Ekonomiska verkningar av geografisk rörlighetsstimulans", i *SOU 1978:60*, kap 9.9, s 288–306.
- Dalgard, O S (1972): *Migration and Functional Psychoses in Oslo*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Diderichsen, F (1981): *Omflyttning, Boende och Hälsa*, Stockholm: Socialmedicinsk Tidskrifts Skriftserie nr 45.
- Doherty, W J; Su, S & Needle, R (1989): "Marital Disruption and Psychological Well-Being", *Journal of Family Issues*, vol 10, no 1, s 72–85.
- Dohrenwend, B S & Dohrenwend, B P (eds.) (1974): *Stressful Life Events: Their Nature and Effects*, New York.
- Erikson, R (1977): "Social förankring – en välfärdsdimension", *Plan*, s 93–103.
- Erikson, R & Åberg, R (red) (1984): *Välfärd i förändring*, Stockholm: Prisma.
- Fox A J & Goldblatt P O (1982): *Longitudinal Study, socio-demographic mortality differentials, 1971–1975 England and Wales*, Office of population censuses and surveys, Series LS no 1.
- Furåker, B (1979) *Stat och arbetsmarknad*, Lund: Arkiv.
- Helsing, K J; Szklo, M & Comstock, G W (1981): "Factors Associated with Mortality after Widowhood", *American Journal of Public Health*, vol 71, no 8, s 802–809.
- Hooper D & Ineichen B: "Adjustment to moving: A follow-up study of the mental health of young families in new housing", *Soc. Sci. & Med.*, vol 13D, s 163–168.
- Kaplan, B H; Cassel, J C & Gore, S (1977): "Social support and health", *Medical Care*, Vol 15, no 5, s 47–58.
- LaCroix, A Z & Haynes, S G (1987): "Gender Differences In the Health Effects of Workplace Roles" i Barnett, R & Baruch G (eds.) *Gender and Stress*, New York: MacMillan.
- Lundberg, O (1990): *Den ojämlika ohälsan*, Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Micklin, M & Leon, C A (1978): "Life change and psychiatric disturbance in a south american city: the effects of geographic and social mobility", *Journal of Health and Social Behavior*, Vol 19, no 1, s 92–107.
- Mueller, D; Edwards, D W & Yarvis, R M (1977): "Stressful life events and psychiatric symptomatology: Change and undesirability", *Journal of Health and Social Behavior*, vol 18, no 3, 307–316.
- Rahe, R H (1975): "Epidemiological studies of life change and illness", *International Journal of Psychiatry in Medicine*, s 133–146.
- Rahe, R H & Arthur, R H: (1978): Life change and illness studies, *Journal of Human Stress*, s 3–15.
- Ross, C E & Mirowsky, J II (1979): A comparison of life-event-weighting schemes: Changes, undesirability, and effect-proportional indices. *Journal of Health and Social Behavior*, vol 20, no 2, s 166–177.
- Taylor, S & Chave, S (1964): *Mental Health and Environment*, London: Longmans.
- Thoits, P A (1981): "Undesirable life events and psychological distress: A problem of operational confounding" *American Sociological Review*, vol 46, no 1, s 97–109.

- Thoits, P.A (1982): "Conceptual, Methodological, and Theoretical Problems in Studying Social Support as a Buffer Against Life Stress", *Journal of Health & Social Behavior*, Vol 23, no 2, s 145–159.
- Turner, R.J (1981): "Social Support as a Contingency in Psychological Well-Being", *Journal of Health & Social Behavior*, Vol 22, no 4, s 357–367.
- Åberg, R (1980): *Flyttarna och arbetsmarknaden*, Stockholm: Prisma.
- Östergren, P-O (1991): *Psychosocial resources and health*, Lund: Studentlitteratur.

SUMMARY

Helen Dryler

Internal migration, social support and mental illness

This paper analyses whether internal migration has any negative effects on the mental health of mobile individuals. The study is based on 2 042 persons who were interviewed in both the 1974 and 1981 Swedish level of living survey. Mental health is measured by several questions to the respondents about his/her psychological well-being and analyzed by means of logistic regression. For mobile men it is found that their mental health is poorer compared with non-mobile men; for women no such effect is found. Furthermore, the higher risk for mental illhealth among mobile men can to a small degree be explained by health selection and social support. Before their migration the male migrants were in worse mental condition than the male non-migrants and the social support they received at their new place of residence was lower. The most striking result however, is that, among men, an interaction effect is found between geographical mobility and social support. Mobile men with low social support experience much more mental strain than both mobile men with high social support and non-mobile men (with or without social support).

APPENDIX

Variablernas fördelning uppdelat på stannare och flyttare.

		Stannare (n=1 351)	Flyttare (n=691)
<i>Andel i procent.</i>			
	Kategori		
Psykiisk hälsa 81	Frisk	90.0	90.3
	Sjuk	10.0	9.7
Kön	Män	54.8	55.9
	Kvinnor	45.2	44.2
Socialgrupp	I	5.3	18.4
	II	40.7	39.9
	III	54.0	41.7
Psykiisk hälsa 74	Frisk	89.6	90.3
	Sjuk	10.4	9.7
Social respons	Ja	94.0	92.7
	Nej	6.0	7.5
Vänninglänge	Ja	95.2	95.7
	Nej	4.8	4.3
Släktinglänge	Ja	91.0	92.0
	Nej	9.0	8.0
<i>Medelvärden och (standardavvikelser)</i>			
Ålder 81		45.6(15.8)	37.07(12.07)
Utbildningsår		9.47(3.08)	11.58(3.60)

Delvis människa, delvis organisation

GÖRAN AHRNE

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Inledning

Det finns en tendens inom samhällsvetenskapen att se på mänsklig handling som antingen resultatet av frivilliga val eller som bestämd av ett samhälles struktur och/eller kultur. De som betonar människors individuella handlingar tenderar att samtidigt se människor som både rationella och fria att utföra de handlingar de har valt efter preferenser eller intressen. När man å andra sidan betonar samhällsstrukturen som en helhet brukar man se individuella handlingar som styrda av denna helhet. I det förra fallet kan man tala om en undersocialiserad människouppfattning och i det senare fallet om en översocialiserad (jfr Granovetter, 1985:485, Etzioni, 1988:6–7).

I den här artikeln ska jag istället skissera ett synsätt som bygger på att människor är felsocialiserade i den meningen att de för det mesta gör saker som de egentligen inte skulle vilja göra om de fick välja själva (åtminstone inte på det viset, så mycket eller just vid det tillfället). Det naturliga tillståndet i samhällelig interaktion är att det råder en diskrepans mellan det människor gör och det de skulle vilja göra. Detta behöver inte vara så gräsligt som det låter och det är inte alltid så, men det är betydligt vanligare än att man gör det man vill. Människor anpassar sig och människor finner sig. Man vet att man måste stiga upp och gå till jobbet och att man inte kan skaffa precis den bostad man vill och att man antagligen inte kan få det jobb man helst skulle vilja ha. Det behöver inte vara så tragiskt och ibland kanske det är lika bra. Ändå tycker jag inte man ska hävda att människor gör som de vill eller att de är totalt indoktrinerade eller kulturellt programmerade ("cultural dopes"). Men kontrollerade är vi. Vi är dock inte främst kontrollerade av myndigheter, poliser eller vakter. De som kontrollerar oss är oftast våra närmaste: arbetskamrater, familjemedlemmar eller klubbkompisar (kontrollen är hårdast och tätast i "den lilla världen").

I diskussionen om "rational choice" har enligt min mening alltför mycket avseende fästs vid frågan om rationalitet både bland teorins förespråkare och dess kritiker. Är denna fråga egentligen inte ganska ointressant? Diskussionen brukar sluta med att man undrar om det som en del kallar irrationellt inte också kan ses som rationellt (se t ex Coleman, 1990:18). Däremot har frågan om val och valmöjligheter fått alltför liten uppmärksamhet. Människor är trots allt inte så dumma, men vad har de

för valmöjligheter? Kan man välja arbete, bostadsort, medborgarskap och familj?

Samhället finns mitt ibland oss. Det är inte något som kommer ovanifrån eller utifrån och koloniserar oss. Det finns mellan människor. Tvångsmässig tillhörighet är människans mest grundläggande och avgörande erfarenhet och villkor. Människan har en egen vilja men är från födseln bunden till en viss tillhörighet. Denna tillhörighet innebär en uteslutning från ett otal andra tillhörigheter. Man har en nyckel hem, men alla andra hem är också låsta. Samhället omkring oss är till största delen låst och igenbommat, privat område, endast för medlemmar, obehöriga äga ej tillträde. De flesta handlingar som människor utför är handlingar som man gör i kraft av sin tillhörighet: som familjemedlem, som anställd, som fotbollsspelare eller som politiker. Det är om hur detta går till som den här artikeln ska handla. Det är genom att analysera mekanismerna i dessa handlingar som det går att förstå varför människor inte gör som de vill och hur de finner sig i det. Det är också genom denna typ av handlingar som människor är bärare av det vi brukar kalla samhällets strukturer. Analysen gör dock inte anspråk på att säga något om vilka värderingar eller vilken moral människor har, dvs vad de vill göra. Analysen gäller inskränkningarna i möjligheterna att handla i enlighet med sådana värderingar och dessa inskränkningar är av betydande omfattning.

Organisation

Som en bakgrund för att utveckla resonemanget ovan ska jag först kortfattat gå in på konstaterandet av en grundläggande form för mänsklig interaktion för vilken jag kommer att använda begreppet organisation.

Denna form kan sammanfattas i några förhållanden som tillsammans utgör ett regelbundet mönster för kontroll och resursfördelning bland människor. De grundläggande elementen i denna interaktion är universella, men de har fått olika variationer. Med utvecklingen av teknologi och av en penningekonomi har organisationsformerna sofistikerats (för en utförligare diskussion och argumentation se Ahrne, 1990, 1992).

Interaktionsformen organisation kan sammanfattas i fyra förhållanden: tillhörighet, resurser, kontroll och utbytbarhet.

Tillhörighet. Organisation utmärks av att människor antingen är tillhöriga eller uteslutna. Mellanting är sällsynta och övergående. Detta gäller i familj och släkt, i staten (medborgarskap jfr Brubaker, 1992:29), i fråga om ägande och anställning i företag och i fråga om medlemskap i frivilligorganisationer. Grundläggande i all tillhörighet är dels ett löfte

om att komma tillbaka och dels en rättighet att bli insläppt. Tillhörighet kan vara frivillig eller obligatorisk, men även om tillhörigheten är frivillig är det inget man ensidigt kan välja själv. Man kan inte välja utan att också bli utvald. I alla organisationer måste man bli accepterad som medlem och man kan bli utesluten mot sin vilja (detta är dock komplicerat när det gäller obligatoriskt medlemskap). Man får inte vara med i flera politiska partier eller flera fotbollsklubbar samtidigt. Man kan inte ensidigt välja vem man ska gifta sig med.

Resurser. Alla organisationer är uppbyggda kring en uppsättning resurser som de som tillhör organisationen bidrar till att skapa och får tillgång till i varierande utsträckning. Detta innebär inte att organisationer skulle vara rättvisa eller jämlika, snarare tvärtom. Det är ändå tillgången till resurser, ofta "collective goods", som motiverar människor att vara med i organisationer och som får dem att vilja stanna kvar (jfr Hechter, 1987). Resurser ger också makt (jfr Korpi, 1987).

Kontroll. Kontrollen i organisationer kommer inte uppifrån. Den är i grunden spontant uppkommen och måste förstås som naturlig när människor samarbetar regelbundet. För att fortsätta att göra sin insats vill en organisationsmedlem veta att de andra gör sin insats vare sig det gäller att betala skatt, att göra sitt jobb på en arbetsplats eller att dela ut flygblad i en frivilligorganisation (hur dessa arbetsinsatser bestäms är en annan sak). Poängen är att kontroll är ett naturligt inslag i all organisation inte bara i fängelser eller i fabriker, utan även i de mest frivilliga organisationer och i familjen. Att gå med i en organisation eller att vara född in i den (som barn eller medborgare), innebär att bli kontrollerad och igenkänd. En nödvändig förutsättning för kontroll är en identitet, att vara igenkänd (jfr här Foucault, 1979).

Utbytbarhet. Alla organisationer är mer än bara de tillfälliga medlemmarna. De är en uppsättning specifika resurser, regler, en specifik kunskap om organisationens praktiska detaljer, en konstitution, en hierarki och kanske en kultur. Organisationen finns oberoende av unika individer och har en oberoende överindividuell (sammhällelig) existens. En organisation blir sårbar om den är beroende av bestämda personer. I ett fotbollslag, i ett politiskt parti och på en arbetsplats måste alla vara utbytbara om verksamheten ska kunna fortgå, liksom i en släkt och i viss mån även i kärnfamiljen. Att tänka på rekryteringen, att skaffa ersättare, reserver och vikarier är en viktig del av all organisatorisk verksamhet vare sig det gäller att köpa upp fotbollsspelare eller att träna ungdomar, skaffa lärlingar eller arvingar.

I sina grundelement är organisationen en form av interaktion som to-

talt dominerar och styr människors liv. Den åstadkommer regelbundenhet, ordning och kontroll. Denna interaktionsform är grundläggande både för att förstå människors vardagsliv på väg mellan hem, arbete och träning och för att förstå det som vi vanligen kallar samhällsstruktur. Normering, kategorisering och rutinisering av interaktion (jfr Turner, 1988) sker till övervägande del just i organisationer. Organisation är i denna mening en universell "figuration" (jfr Elias, 1978).

Organisationer är stommen i allt det som vi kallar samhälle, struktur eller system samtidigt som de överskrider system- och samhällsgränser. Det är genom organisatorisk tillhörighet och genom handlande på organisationers vägnar som människors handlingar omvandlas till samhällsprocesser.

Allt är dock inte organiserat. Runt omkring många organisationer finns ett semi-organiserat fält t ex varuhus, teatrar, biografier, gallerior och flygplatser, där kontroll och tillträde sker efter andra principer. Turisten och flanören rör sig i det semi-organiserade fältet. Vänskap är inte heller organiserad. Vänner har inga gemensamma resurser.

Det finns en väsentlig skillnad mellan organisationer och institutioner. Organisationer är konkreta arrangemang med identifierade medlemmar och specifika resurser. En organisation har en adress. Institutioner är idéer, kunskap, lagar och föreställningar, "concept" rörande hur organisationer ska se ut. Institutioner kan ge upphov till nya organisationer och organisationer kan ge upphov till institutioner (producera kunskap eller lagar), men de är två skilda sociala fenomen.

Syftet med denna artikel är dock inte att utveckla detta organisationsbegrepp, utan att analysera något av betydelsen av att handla på organisationers vägnar och att relatera detta till den mer allmänna förståelsen av mänskligt handlande och mänskliga valmöjligheter.

Att handla på organisationers vägnar

När vi talar eller skriver om organisationer är det alldeles för lätt att använda ett språkbruk som ser organisationer som aktörer. Vi säger att ett politiskt parti uttrycker sina åsikter, en bilfabrik producerar bilar, en teater sätter upp en pjäs, en stat förklarar krig osv. Det är dock bara människor som kan handla. Det är ofta enklare att säga att organisationen gör ett uttalande än att t ex säga att personer som representerar denna organisation gjorde ett uttalande som hade beslutats av en majoritet av dess styrelse. För att förstå vad som händer i och mellan organisationer kan det dock vara högst missvisande att se organisationer som aktörer.

I organisationer finns det resurser och regler. Men organisationer kan

inte tala eller flytta på sig. De har inga ben att gå med och inga ögon att se med. När organisationer gör något är det alltid individer som handlar. De handlar dock inte i första hand på eget bevåg utan på organisationens vägnar. Handlingarna är inte deras egna utan organisationens. Men eftersom det ändå är människor som handlar med egna erfarenheter och tankar finns det alltid en spänning mellan organisationens handlingar och den mänskliga aktören. Organisatoriskt handlande är en social hybrid. Den som handlar är en mänsklig individ men handlingen är organisatorisk. Man kan tala om organisatoriska kentaureer: delvis människor – delvis organisationer. Och detta är vanligare än man tänker på.

När människor handlar på en organisations vägnar handlar de som delar av organisationen, men eftersom de också är unika individer överskrider de samtidigt det organisatoriska sammanhanget. Organisationen förser aktören med resurser, motiv, kunskap etc medan aktören själv står för muskler, syn, röst, en kropp, ett ansikte, en personlighet m.m. Det är dock inte bara frågan om att spela roller. Det är en hårdare knytning och ett starkare beroende. Framför allt ger den specifika organisationstillhörigheten resurser (se nedan).

Mycket av Erving Goffmans teoretiska arbete handlar om förhållandet mellan individer och organisationer. Även om hans organisationsbegrepp är vagt (cf. Burns, 1992) har han givit viktiga bidrag till förståelsen av det som han kallar "dual involvement" (1959:169). I boken *Asylums* skriver han: "Our sense of being a person can come from being drawn into a wider social unit; our sense of selfhood can arise through the little ways in which we resist the pull" (1968:280).

När människor handlar på organisationers vägnar, vilket de ofta gör, utför de samtidigt en personlig handling. Den första typen av handling kallar Goffman "expressions given" och den andra typen "expressions given off". "Expressions given" gäller organisatorisk handling t.ex. de arbetsuppgifter en servitris eller en polis ska utföra. "Expressions given off" å andra sidan gäller personliga drag och känslor hos den mänskliga aktören. De "involve a wide range of action that others can treat as symptomatic of the actor, the expectation being that the action was performed for reasons other than the information conveyed in this way" (1959:2).

Många av Goffmans exempel i *The Presentation of Self in Everyday Life* kommer från professioner eller serviceyrken som t.ex. lärare eller serveringspersonal. Deras arbeten kan ses som "interaction constraints" som omvandlar handlande till "performances".

I senare skrifter kallade Goffman "expressions given off" antingen för "secondary adjustments" (1968:172) eller rolldistans (1972, jfr Burns, 1992:137). Med begreppet rolldistans vill Goffman beskriva "the diver-

gence between obligation and actual performance” (1972:102). Det här ger en möjlighet att beskriva den organisatoriska kentaurens handlande, vilket karakteriseras av en kluven inställning. Människor gör saker genom att tillhöra organisationer men ofta inte helhjärtat och ibland gör de saker som de egentligen inte alls tror på och handlar på rutin, medan de tänker på något annat.

Även människor som tror på vad de gör och tycker om det kan behöva markera en rolldistans i många situationer. Ett exempel kan vara den nyligen omvända människan som har gått med i ett parti eller en religiös organisation och som delar ut flygblad på gågatan och möter en gammal vän, en chef eller en lärare.

När människor handlar på en organisations vägnar kan de bara i begränsad utsträckning bestämma vad de ska göra. Det blir således svårt att ändra sig på egen hand när det gäller viktiga frågor. Först måste man fråga, konsultera och förankra. Man måste vända sig till maken, chefen, jobbkompisarna, styrelsen osv. Idealbilden av mänsklig interaktion är en dialog mellan två personer som lyssnar på varandra, reagerar på vad de hör och rättar sina åsikter och sitt beteende efter detta. Detta är en högst ovanlig situation. Människor är uppboundna och beroende. Spontana reaktioner är sällsynta. Det finns oftast andra att skylla på.

Vid interaktion mellan människor som handlar på organisationers vägnar saknas oftast en naturlig direkthet i relationen, eftersom reaktioner och besked inte kan ges spontant, utan man måste fråga eller höra sig för. En sådan interaktion kan präglas av närhet men vara utan direkthet (jfr Johansson, 1992:52). Reaktioner är villkorliga. De måste följa regler eller godkännas av organisationer.

Resonemanget förutsätter att interaktion på organisationers vägnar är den allra vanligaste formen av mänsklig interaktion, vilket bygger på att familjen är en organisationsform som ger samma begränsningar när det gäller interaktion som andra organisationer. Goffman påpekade detta många gånger (se t ex 1959:78–9).

Man kan huvudsakligen urskilja tre sorters interaktion mellan organisatoriska kentaure: a) interaktion mellan personer i samma organisation, t ex interaktion mellan en arbetsledare och hans eller hennes underställda; b) interaktion mellan personer från olika organisationer i t ex förhandlingar, krig eller fotbollsmatcher och c) interaktion som sker utanför organisationens omedelbara sammanhang men där ändå människors tillhörighet är av största betydelse t ex vid konferenser, mässor eller fester.

a) Inne i organisationer är människors interaktion i första hand avhängig av deras positioner i organisationen. Olika personer har olika re-

surser och auktoritet beroende på deras ställning i organisationens arbetsdelning. Samtidigt visar forskning om organisationer att de formella aspekterna av interaktionen inte är allt. Personliga egenskaper är ibland väl så viktiga. Vissa personer har lättare för att prata med och förstå varandra (personkemi). Människor i likvärdiga positioner kan börja överskrida de föreskrivna mönstren och skapa egna interaktionsmönster (se t ex Lysgaard, 1961, Burawoy, 1979). Ändå grundas denna interaktion på organisatoriska mål och resurser. Poängen är att det nästan alltid är sammanblandat. Även om personliga egenskaper och känslor är viktiga blir oftast de organisatoriska begränsningarna avgörande.

b) Vid interaktion mellan personer som representerar olika organisationer blir detta ännu tydligare. Dessutom blir det uppenbart att det inte heller bara är frågan om roller. Två affärsmän från olika företag eller två politiker från olika partier har samma roller, men innehållet i dessa roller kan inte förklara hela interaktionen. Den styrs främst av de respektive organisationernas maktresurser och inriktning. Resultatet av interaktionen beror också på deras positioner i respektive organisation, dvs deras behörighet att fatta beslut. Interaktion mellan personer från olika organisationer är sällan symmetrisk när det gäller maktresurser.

Förutom deras olika organisatoriska tillhörighet kan det dock finnas personliga egenskaper som påverkar interaktionen t ex personligheten, om de känner varandra sen tidigare, om de kommer från samma landsända och talar samma dialekt eller om de har gemensamma bekanta. Interaktion mellan organisatoriska kentaureer är beroende av såväl organisatorisk tillhörighet som personlighetsdrag och det är ofta svårt att skilja det ena från det andra. Dessutom kan interaktionen påverkas av de inblandade personernas övriga organisatoriska tillhörigheter (familj, parti, medborgarskap).

Det är uppenbart att denna interaktion inte kan förstås bara som roller. Det är nödvändigt att se till rollernas organisatoriska sammanhang. Paul DiMaggio har i en intressant artikel diskuterat varför begreppet organisation saknas i de flesta försök att koppla ihop mikro och makro i samhällsvetenskaplig teori (1991:78). DiMaggio menar att det är genom rollbegreppet som organisationer kommer in i sammanhanget. Detta synsätt är ganska typiskt, eftersom DiMaggio som "institutionalist" inte förmår skilja mellan organisation och institution (jfr Powell och DiMaggio, 1991). Förhållandet mellan roll och tillhörighet motsvarar förhållandet mellan institution och organisation. Precis som organisationer är förverkligade institutioner (idén om en familj jämfört med en verklig familj) så är organisatorisk tillhörighet ett förverkligande av generella roller. Institutioner och roller ger allmänna idéer och kunskaper om hur saker kan göras och organiseras medan organisationer och tillhörighet till dem ger möjlighet till att både samla och mobilisera reella resurser.

c) Betydelsen av organisatorisk tillhörighet sträcker sig emellertid utanför de omedelbara organisatoriska sammanhangen tex när folk träffas i olika till synes informella sammanhang. För de flesta människor är det viktigt att då känna till andra människors organisatoriska hemhörighet: var man jobbar, om man är gift, om man är med i något parti osv. Interaktionen med andra personer är i stor utsträckning beroende av denna typ av kunskap. En persons position och beteende hänger till stor del samman med denna typ av tillhörighet och de direkta eller indirekta resurser som de medför. Även barn på en lekplats eller ute på gården känner till det här. En kille kan varna sin kompis och säga åt honom att inte slå den där grabben för han har två brorsor som är starka.

Praktiskt taget alla människor har två former av organisatorisk tillhörighet: släktskap och medborgarskap. De flesta människor har fler. Förutom sin släkt bestående främst av föräldrar och syskon har man kanske en egen familj omfattande både en make/maka och barn. Man har ett jobb och är kanske medlem i någon eller flera frivilligorganisationer: en fackförening, ett parti, en kyrka eller en idrottsförening.

All tillhörighet innebär begränsning i interaktionen med andra människor. Det första människor vill veta om andra är ofta deras organisatoriska tillhörighet: var någon arbetar, om han eller hon är gift och med vem och vilket deras medborgarskap är. Även om andra inte känner till dessa förhållanden innebär de ändå begränsningar av valmöjligheter genom att de ger tider att passa och att man förväntas redovisa hur man använt resurser.

Faktiskt är organisatorisk tillhörighet ett så dominerande och begränsande förhållande i mänskligt handlande att man kan fråga sig om det finns något som kan ses som ett fritt handlande av oberoende självständiga individer. Vad skulle det vara? Handlingar och interaktion när människor inte frågar efter var man kommer ifrån eller var man hör hemma, om man har ett jobb eller om man är gift. Handlingar där ingen frågar var man har varit, vad man har gjort och varför man inte kom tillbaka i tid. Handlingar som man gör på eget ansvar med resurser som man helt kontrollerar själv.

Luffare och laglösa är mytiska figurer som ibland framställs som symboler för frihet och oberoende, men de är inte vanligt förekommande i verkliga livet. Andra exempel är poeter och konstnärer. Ändå har även de ett antal organisatoriska tillhörigheter i form av släkt och medborgarskap, som de har mycket svårt att komma undan. För att slippa allt detta händer det att människor försöker byta identitet eller t o m förklara sig för döda.

Självklart varierar omfattningen av de inskränkningar som sätts av organisatorisk tillhörighet. En sådan variation hänger samman med livscykeln. Barn och människor mellan ca 25 och 65 år tenderar att vara mer

begränsade i sina handlingsmöjligheter av olika former av organisatorisk tillhörighet än ungdomar och pensionärer. Det är främst i de två senare kategorierna man finner ett omfattande ensamboende, vilket innebär ett relativt oberoende (se Sandstedt, 1991:59–63).

Om man emellertid ska ge en typisk beskrivning av normalt mänskligt handlande så måste det ändå bli att det rör sig om att handla på organisationers vägnar. Att människor handlar fritt och oberoende är mer undantag än regel. I interaktion är det förmodligen vanligare att människor ursäktar och skyller sina beslut och ställningstagande på andra (åtminstone indirekt) än att de fattar sina beslut helt på egen hand. Jag kan inte komma, jag måste gå hem. Nej, jag har inte tid, jag måste till jobbet. Jag skulle vilja åka dit på semestern, men det går inte med barnen. Jag skulle gärna komma och hålla det här talet, men partiet tycker det är olämpligt just nu.

Att handla på en organisations vägnar behöver dock inte vara negativt eller dåligt. Människor väljer ibland detta helt frivilligt för att det kan vara otroligt spännande och stimulerande. Det gör det möjligt att göra saker som de aldrig skulle kunna göra på egen hand, t ex att bli astronaut eller att spela final i en ishockeyturnering. Det här ligger i tanken om kollektiva resurser. Men varje val att ansluta sig till en organisation, hur roligt det än är, innebär inskränkningar i framtida valmöjligheter. Ju mer resurser man satsat i en organisation desto svårare kan det bli att lämna den om man inte kan ta tillbaka det man bidragit med.

Vad man vinner i tillgång till resurser och möjligheter förlorar man i oberoende. Som medlem i en organisation kan man få göra saker som man annars inte skulle kunna göra på egen hand, men man kan ofta inte välja när man ska göra det eller hur ofta och hur mycket. Organisation innebär en särskild rytm, oftast att göra saker fortare, mer regelbundet och oftare. Vad man vinner i form av tillgång till resurser förlorar man i spontanitet och autonomi.

Även om människor i princip är fria att välja har de flesta människor få tillfällen i sina liv att göra verkliga val och det är inte alltid man tar tillvara på dessa tillfällen. Dessutom förutsätter de flesta val när det gäller interaktion att man blir utvald och accepterad, vilket långt ifrån alltid är fallet. Människor skapar samhället genom sina handlingar men inte i första hand genom att göra egna val, utan genom att göra vad andra människor säger åt dem.

Delvis organisation . . .

När människor handlar på organisationers vägnar förstärks deras förmåga och deras styrka, men deras beteende blir också mindre vad vi vardagligt kallar mänskligt. Det blir mindre spontant och innebär en uppdelning mellan handling och känslor framför allt i förhållande till människor utanför organisationen.

Ändå går det inte att bortse ifrån eller utesluta denna mänskliga sida. Den måste tas med i beräkningen, även om de flesta organisatoriska strategier går ut på att minimera den mänskliga sidan för att öka kontroll och förutsägbarhet. Vilka mänskliga egenskaper som är relevanta för det organisatoriska handlandet varierar beroende på vad organisationen har att syssla med. Uttrycket att finna rätt person till rätt plats innebär att det gäller att försöka passa ihop mänskliga egenskaper och organisatoriska krav, dvs att sammanföra den organisatoriska och mänskliga sidan i största möjliga utsträckning. Detta är emellertid oftast inte helt lätt. Ibland är det fysiska egenskaper som är avgörande som styrka, ett visst kön eller utseende. Ledaren för ett parti ska ha de rätta politiska åsikterna och ledaregenskaper och vara omtyckt av medlemmarna samtidigt som han eller hon också bör göra sig bra på TV. Även under lyckliga omständigheter kommer det dock alltid att finnas en spänning mellan mänskliga egenskaper och erfarenheter och vad organisationen kräver. Här finns också en spänning mellan olika former av organisatorisk tillhörighet som spelar in och skapar osäkerhet.

I princip finns det två angreppssätt för att minska dessa spänningar: antingen att inordna så mycket som möjligt av en människas handlingar under en och samma organisation eller också att skilja så mycket som möjligt mellan organisationen och människan. Det första angreppssättet innebär att skapa så mycket involvering som möjligt, det andra så lite som möjligt. Dock befinner sig det verkliga resultatet ofta mitt emellan. Det är svårt att åstadkomma både tillräckligt mycket och tillräckligt lite involvering.

Det första angreppssättet innebär en hög grad av socialisering och indoktrinerad. Medlemmarna ska tillbringa så mycket tid som möjligt i organisationens hägn. Detta är typiskt för familjer och vissa frivilligorganisationer t ex religiösa sekter eller kloster. Celibat är en konsekvens av detta angreppssätt. Tanken är att skapa medlemmar som överensstämmer med alla organisatoriska krav och göra dem beroende. I extrema fall har detta lett till stympningar av kroppen som t ex fallet var med eunucker.

Det andra angreppssättet går ut på att skapa rutiner som är oberoende av vilken person som utför uppgiften. Exempel på detta är Taylorism och byråkrati (jfr Littler, 1982:58). Weber skrev om byråkratin att den fungerar bättre ju omänskligare den är (1968:975).

Vilket angreppssätt som än tillämpas går det inte att undvika spänningen mellan organisatoriskt och mänskligt. Endast under korta ögonblick eller perioder brukar det inträffa att människor går helt upp i sin organisation. Spänningen och motsättningen är det naturliga. Det är rimligt att anta att denna spänning är mer given i organisatorisk tillhörighet som bygger på lönearbete än i en som bygger på frivilliga insatser, tex i ett parti eller en kyrka. Men också i de senare fallen finns en latent spänning mellan organisation och medlem i utförandet av det löpande arbetet även om man delar de övergripande målen.

Det kan vara lämpligt att utgå från de fyra förhållanden som präglar interaktion i organisationer – tillhörighet, resurser, kontroll och utbytbarhet – för att analysera den organisatoriske kentaurens knytning till sin organisation. För att upptäcka betydelsen av organisatorisk tillhörighet är det oftast mest avslöjande att se till situationer där individer från olika organisationer interagerar med varandra. Här finns en provkarta på situationer: journalister som intervjuar politiker, soldater som skjuter på varandra, affärsmän som förhandlar om kontrakt, lärare som pratar med föräldrarna till en elev eller samhällsvetare som möts på en konferens. Vilka är de organisatoriska begränsningarna och bestämningarna i sådana situationer?

Tillhörighet. I allmänhet får tillhörigheten betydelse när människors beteende mot en person skulle skilja sig åt beroende på vilken organisation han eller hon tillhör. Människor känner oftast till detta och tar det därför för givet och förhåller sig och pratar på olika sätt och om olika saker till personer med olika organisatorisk tillhörighet. När man lär känna människor är det lika viktigt att få reda på deras olika organisatoriska tillhörigheter som att lära känna deras karaktärsdrag. Detta är saker som det kan vara bra att tala om, men ofta också undvika. Dessa förhållanden är inte mindre viktiga än ålder, temperament och utseende.

Vid interaktion med en okänd person är det ibland problematiskt att få reda på hans eller hennes tillhörighet. Det tydligaste sättet att uppvisa tillhörighet är genom klädsel: en uniform eller åtminstone vissa gemensamma klädesplagg, ett märke, en mössa eller en skjorta i organisationens färger och med organisationens namn eller logo. Att använda klädsel för att markera tillhörighet är typiskt för organisationer som har som mål att kämpa mot andra organisationer tex arméer eller fotbollslag. Det är dock också vanligt bland statligt anställda som poliser och brevbearare. Många företag särskilt inom servicesektorn förser sina anställda med typiska kläder för att markera deras tillhörighet.

En persons efternamn är en annan indikation på organisatorisk tillhörighet, som åtminstone i vissa sammanhang ger en tydlig information

om äktenskap och/eller familjebakgrund. Vissa efternamn ger dock mer information än andra såsom adliga namn eller mäktiga familjer t ex Bernadotte eller Wallenberg.

Organisatorisk tillhörighet är inte bara ett bevis på en utbildning, en professionell status eller en roll. En journalist är inte bara en journalist. En journalist som kommer från landets största tidning får i allmänhet ett annat mottagande än en journalist från en liten lokal tidning. I stor utsträckning hänger detta samman med deras tillgång till resurser.

Resurser och makt. Motorsport är en exceptionell sport genom att det är så uppenbart att olika tävlande deltar under olika förutsättningar, då deras resurser är beroende av vilken firma de tävlar för. Det kan betraktas som orättvist, men å andra sidan är detta ett ytterst vanligt fenomen även om det sällan är så tydligt som i just motorsport.

Utrustning som bilar eller vapen är några av de tydligaste exemplen på att människors förmåga att handla förstärks genom organisatoriska resurser på ett sätt som skapar olikhet mellan människor från olika organisationer. Personer som tillhör en i någon mening rikare organisation får ofta ett övertag vid interaktion med människor från andra mindre resursstarka organisationer. Detta kan ske på olika sätt. De kan kanske ha råd att köpa finare kläder, de kan spendera mer på representation, de kan distribuera tjugigare trycksaker eller de kan resa mer och flottare. Föräldrarnas resurser i olika form är av stor betydelse för barnens studieresultat från lågstadium till universitet.

Det finns en annan form av förstärkning av handlingskapacitet som sker genom organisationer, vilken är mer sammanvävd med personlighet. Det är resurser som en person får genom att träning och utbildning inom en organisation till en del införlivas med personligheten. Familjens uppfostran, skolutbildning, internutbildning, träningen i idrottsföreningen är resultat av organisatoriska resurser som ger olika handlingskapacitet beroende på vilken organisation det rör sig om. En fotboll- eller ishockeyspelare får betydligt bättre träning i en elitserieklubb än i en klubb längre ner i seriesystemet. Organisatoriska aktörer med bättre träning, bättre utbildning och mer kunskap har i allmänhet många fördelar vid interaktion med aktörer från andra organisationer med sämre resurser. Det är emellertid ett problem att dessa resurser är införlivade med den enskilde individen, vilket t ex kan vara kritiskt för ett kunskapsföretag. En lösning på detta kan vara att begära en övergångssumma, när någon lämnar organisationen för att gå till en konkurrent precis som i fotboll eller ishockey. Hemgift kan också förstås i dessa termer. Ibland måste personer förbinda sig att stanna under en längre tid för att komma i åtnjutande av en viss utbildning t ex piloter i försvaret.

Kanske den största betydelsen av resurser ändå är indirekt och uppstår genom uppfattningar och bedömningar av det potentiella användandet av resurser. Detta är resursernas maktaspekt. När två eller flera representanter från olika organisationer kommer samman för tex förhandlingar kan deras interaktion ofta karakteriseras av assymetri även om de skulle råka ha samma utrustning och utbildning. Representanten från den större organisationen har vanligtvis tillgång till (har bakom sig) större resurser i många avseenden, vilket gör att hans argument väger tyngre i diskussioner med folk från mindre resursstarka organisationer. En person från en resursstark organisation behöver inte ens komma med hot. Alla vet ändå att förutsättningarna för deras interaktion är begränsad av dessa resursramar, dvs respektive organisations potentiella makt. I sista hand kan dock alltid den potentiella makten ifrågasättas. Det är svårt att veta hur stark motparten "egentligen" är. Detta resonemang, som är av stor betydelse för analysen av makt, kommer dock inte att utvecklas här (jfr Ahrne, 1990:101-2). Poängen här är att understryka att interaktionen mellan folk från olika organisationer i stor utsträckning styrs av uppfattningar och förväntningar om deras respektive tillgång till och förmåga att mobilisera potentiella resurser. Detta gäller för affärsfolk från olika företag, för politiker från olika partier och för presidenter från olika stater.

Kontroll. Att handla på en organisations vägnar innebär alltid att vara kontrollerad. I den utsträckning som personer är beroende av att få komma tillbaka måste de räkna med att bli kontrollerade. När de återvänder måste de redogöra för hur de har använt resurser, vad de har åstadkommit och vad de har sagt. I princip gäller här samma restriktioner och förhållanden för politiker, affärsmän, diplomater och familjemedlemmar.

Kontrolldimensionen finns direkt eller indirekt med i en stor del av forskningen om organisationer i allmänhet (cf. Scott, 1987:282). Det mesta som tas upp rör relationer och kontroll inne i organisationer. Richard Edwards (1979), tex gör en distinktion mellan direkt, teknisk och byråkratisk kontroll. Olika positioners autonomi beror på uppgifternas art och på deras ställning i den interna arbetsdelningen. Till syvende och sist beror dock en organisations sammanhållning på att de som tillhör organisationen kontrollerar varandra (cf. Hechter, 1987).

Frågan om kontroll blir emellertid mer problematisk när organisationsmedlemmar opererar utanför organisationen eller utan insyn av andra organisationsmedlemmar. Diskussionen om "gräsrotsbyråkrater" handlar till en stor del just om detta. Ofta är statliga tjänstemän som har direktkontakt med klienter svåra att övervaka för organisationen. Det kan därför vara svårt att värdera deras insatser (jfr Lipsky, 1980,

Johansson, 1992). Detta problem finns också i privatägda företag t ex banker, där problemet tycks ha negligerats under senare år.

Ännu tydligare blir kontrollproblemet när organisationsmedlemmar eller anställda agerar långt utanför organisationens domäner som t ex missionärer, agitatorer, diplomater, spioner, försäljare eller förhandlare, alltså i situationer där organisationsmedlemmar inte har "face-to-face"-kontakt med varandra (jfr Goffman, 1959:166). Fastän människor som agerar i dessa situationer tycks handla på eget bevåg är de oftast uppbyggda av rutiner för hur deras aktiviteter ska rapporteras och hur de ska få nya order.

Det är framför allt för organisationsmedlemmar som ofta agerar på egen hand eller som har direktkontakter med människor utanför organisationen som det blir viktigt att betona socialisationen, organisationskulturen eller ideologin. Ändå kan dessa åtgärder aldrig helt ersätta kontroll. En form av kontroll är att begränsa medlemmarnas möjligheter att förfoga över resurser eller att träffa överenskommelser. Deras beslut måste bekräftas. På det viset är arbetsdelningen i en organisation i sig själv en form av kontroll. Att upprätthålla eller förstärka beroendet till organisationen blir ett annat sätt att upprätthålla kontrollen över dessa organisationsmedlemmar (jfr här diskussionen om familjers inkomster och kvinnors förvärvsarbete, se Hobson, 1990). Men om beroendet minskar blir kontrollen svårare. Om en spion blir erbjuden både bostad och en rejäl inkomst i ett fiendeland kan situationen bli ohållbar.

Utbytbart. Ju mer unika egenskaper och färdigheter hos en person som en organisation utnyttjar desto svårare blir det att byta ut den personen. Organisationen blir mer beroende av den personen, vilket också i allmänhet försvårar kontrollen. Det kan gälla en stjärnspelare i ett fotbollslag, eller en mycket populär och skicklig politiker, en mycket kreativ forskare eller journalist. Det kan också röra sig om en person med specifika kunskaper eller upplysningar som t ex en spion. När det gäller kungligheter ligger utbytbartproblematiken i att en ersättare måste uppfylla vissa speciella kriterier i form av släktskap. I samtliga situationer gäller dock att ju svårare en person är att byta ut desto större oberoende får den personen. Även en grupp av personer i en organisation kan göra sig relativt oberoende, om deras relationer och kunskaper tillsammans är svåra att ersätta. "Ett sammansvetsat gäng" kan skapa sig en ganska självständig maktposition. Därför är det inte alls alltid självklart i en organisation att det är till fördel att skapa sådana "team" eller grupper.

Genom organisatorisk tillhörighet förändras människors handlingsförmåga. Vissa förmågor hindras eller beskärs som t ex förmågan att fatta

beslut om eller att planera sina egna handlingar eller att säga vad man tycker. Andra förmågor ökas som t ex den fysiska förmågan och styrkan genom systematisk träning och genom tillgång till utrustning. Kunskaper ökar genom utbildning och samarbete. Organisatorisk tillhörighet innebär en förändring av människors förmågor genom att öka möjligheterna att utföra och planera aktioner medan de håller tillbaka känslomässiga förmågor.

Delvis människa

Även om människor inte alltid gör sitt bästa eller allt de ska inom en organisation, tenderar de i det stora hela att fullgöra sina organisatoriska uppgifter. När allt kommer omkring tycks lojalitet vara betydligt vanligare i det dagliga livet än förräderi.

Genom handlingar på organisationers vägnar omvandlas mänsklig handling till sociala processer. Detta innebär att i det långa loppet är det den organisatoriska delen av handlandet som får samhälleliga effekter, medan den mänskliga delen försvinner eller bara finns kvar i minnet hos kolleger eller kunder. Detta betyder dock inte att den mänskliga delen av handlandet är försumbar.

För att förstå hur organisationer fungerar är det nödvändigt att analysera deras begränsningar. Alla organisationer är sårbara och många organisationer misslyckas och upplöses (jfr Aldrich, 1986:36–7). En betydande restriktion i all organisation är svårigheten att leda och kontrollera individuella medlemmar, vilka har egna intressen och känslor som ofta går emot vad organisationen kräver. Visserligen händer det att människor efter hand identifierar sig med sin organisatoriska identitet, vilket kan skapa en överkonformitet (jfr Merton, 1968). Goffman menar att särskilt personer i en mellanställning "most closely approach what the organization expects them to be" (1968:182). Jag tror dock att det i de allra flesta fall kan visas att "den mänskliga sidan" inte helt utplånas. Utifrån organisationens perspektiv utgör den dock ofta ett störande inslag.

Intressen och känslor som inte utnyttjas eller får utlopp vid handlingar på organisationens vägnar kan ge upphov till nya från organisationsperspektivet oavsedda och informella former av interaktion eller handling. Det kan vara fråga om enkla saker som att prata med jobbkompisar i stället för att arbeta eller att man går till ett politiskt möte inte i första hand för att lyssna på talaren utan för att träffa vänner. Det är inte uteslutet att denna typ av interaktion kan vara av visst värde för den samlade organisationen, men minst lika ofta utgör den ett störande moment.

Informella relationer kan även uppstå mellan personal och klienter eller patienter. Från många studier är det väl känt hur fångvaktare och fångar utvecklar informella kontaktmönster som ger dem ömsesidiga fördelar. Goffman (1968:89, 184) rapporterar från sin studie av "centralsjukhuset" hur personalen utnyttjade patienter som barnvakter, trädgårdsarbetare eller för att måla om huset.

Det har tidigare konstaterats att en hel del handlande på organisationers vägnar innebär kontakter med representanter från andra organisationer t ex som kunder eller förhandlare. Sådana kontakter kan bli långvariga. Då kan den mänskliga sidan av kontakterna komma att dominera, vilket kan utgöra ett hot från organisationens och de övriga medlemmarnas perspektiv. Sådana kontakter får inte bli så mänskliga att förhandlarna eller försäljaren och kunden främst ser till sina egna gemensamma intressen. Var går gränsen mellan att ge dricks eller presenter till jul och att ge och ta mutor? I umgänget mellan grannfamiljer finns det ofta informella regler som förbjuder alltför nära kontakter mellan mannen i en familj och hustrun i den andra. En man från en grannfamilj kan knappast besöka eller gå in till frun i ett hus om hon är ensam hemma (Rosengren, 1991).

Det är ganska vanligt förekommande att skriva om betydelsen av personliga relationer i kontakten mellan olika organisationer (nätverk). Granovetter påpekar att försäljare från olika företag ofta känner varandra väl och att "there is evidence all around us of the extent to which business relations are mixed up with social ones" (Granovetter, 1985:495). Detta kan underlätta kontakter, men i längden kan det också bli problematiskt och skapa förödande låsningar och informella överenskommelser.

Även i situationer när representanter från olika organisationer förväntas vara motståndare eller fiender kan de någon gång vägra och istället börja samarbeta. Axelrod (1984) tar som ett exempel skyttegravskriget under första världskriget, då tyska och franska soldater samarbetade genom att låta bli att skjuta under vissa tider så att de kunde gå upp ur skyttegravarna. Det kan också hända att trupper vägrar att öppna eld mot demonstranter och istället identifierar sig med dem som protesterar. Ett exempel var den misslyckade statskuppen i Moskva i augusti 1991. För att förhindra ett sådant beteende har det ibland hänt att arméledningar kallat in soldater från trakter av ett land där soldaterna pratar ett annat språk eller åtminstone en annan dialekt.

I familjer är kön och sexualitet i stor utsträckning delar av vad organisationen handlar om. Sexualitet är i denna mening en del av det förväntade beteendet, något som makar förväntar sig av varandra. Även i andra organisationer används kön och sexualitet för att utforma uppgifter eller för att locka kunder eller åskådare. "Sexuality is simultaneo-

usly a force of production to use and a threat to social order” (Cockburn, 1991:149).

I många andra organisationer är dock varken kön eller sexualitet något som finns med i den officiella bilden av organisationen, utan utgör en del av den mänskliga sidan som kan ge upphov till informella konstellationer både för förtryck och som störning av samarbetsrelationer. “All organizations must generate policies for handling sexual affairs and marriages among their employees if they are to avoid disruption, loss of output and failure of managerial control” (Cockburn, 1991:151).

Även i relationer mellan organisationsmedlemmar och klienter kan det uppstå situationer där den mänskliga sidan tar över. Patienter kan be vårdpersonal om sexuella tjänster. Vid psykoterapi kan det hända att så starka känslor uppstår mellan terapeut och klient att de tar överhanden, vilket kan vara förödande.

Att anpassa sig och protestera informellt räcker inte alltid. Ibland blir förhållanden outhärdliga eller ibland vill människor söka sig något bättre. Var gränserna går mellan att acceptera och anpassa sig och att reagera antingen med protest eller genom att sticka (jfr Hirschman, 1970, 1981) är situationsbundet. Att alternativet att ge sig iväg är beroende av förekomsten av alternativ är ganska naturlig. Det är ändå svårt att veta hur mycket existensen av alternativ beror på att människor söker efter dem på grund av att de är missnöjda eller på att de blir missnöjda just genom att de upptäckt alternativ. Gränsen mellan att tyst acceptera men bara ägna sig åt att smita undan eller att maska och att verkligen protestera är flytande och övergången från det ena till det andra beror på tillfälliga omständigheter (jfr Ahrne, 1981:103–6).

Ändå händer det då och då att människor protesterar eller bryter upp. Kroppen säger ifrån eller man står inte ut längre. Folk säger upp sig från jobbet, lämnar ett politiskt parti eller en religiös organisation, tar ut skilsmässa eller flyr från sitt land. Kollektivt kan det vara i form av en spontan sk vild strejk. Det är nästan alltid fråga om dramatiska händelser, som kommer efter dagar och år av anpassning. För de flesta människor inträffar sådana händelser på sin höjd ett par gånger under livet. Det är händelser som man minns och betraktar som avgörande.

Avslutning

När en människa handlar på en organisations vägnar är det sällan hon gör något som hon har bestämt helt själv. Det finns dock stora variationer. Ibland kan det innebära att man blir beordrad att göra vissa saker. Ibland innebär det att man gör saker som man har varit med om att besluta. I det senare fallet är det vanligt att beslutet har föregåtts av

meningsskiljaktligheter och förhandlingar och att beslutet är en kompromiss. Bara för att man har varit med om beslutet går det inte att säga att det är något man har bestämt eller valt själv. I båda fallen ovan innebär det oftast (dock långt ifrån alltid) att man har accepterat att det är på det här viset. Slutsatsen blir att när en människa handlar på en organisations vägnar handlar hon varken i enlighet med eller direkt mot sin vilja. Man har gått med på det, men inte valt eller bestämt själv. Man är kontrollerad och man kan inte ändra sig utan att fråga. Det här kan låta förfärligt samtidigt som jag tycker att det egentligen är ganska trivialt. Sällan dras dock konsekvenserna av dessa enkla förhållanden, när det talas eller skrivs om mänsklig handling i allmänhet. Det är ytterst sällan människor verkligen har möjlighet att välja, samtidigt som de alltid har egna önskningar. Därför är den naturliga inställningen ambivalent och då och då frågar sig människor vad de håller på med, egentligen.

Det finns dock aspekter av handlingar som kan nyansera resonemanget. Det är mer sällsynt att man kan bestämma över vad man ska göra än hur man ska göra något. Det är här utrymmet för "expressions given off" finns. Även om andra bestämmer vad man ska göra, har man ofta en möjlighet att sätta sin prägel på hur man gör saker.

Hur kan det vara så att människor i så oerhört stor utsträckning accepterar att göra saker som andra har bestämt? Grunden ligger i att människor inte kan välja organisatorisk tillhörighet. Man kan inte ensidigt själv välja och bestämma vilket land man ska vara medborgare i eller vilket jobb man ska ha. Man måste ansöka och bli utvald. På samma sätt är det med äktenskap. Har man en gång blivit utvald och accepterad är det ett stort steg att lämna sin tillhörighet. Det anses som onaturligt att sluta ett jobb, utan att ha något nytt att gå till (jfr Eriksson, 1991:14). Trots att de blivit utsatta för misshandel stannar åtskilliga kvinnor kvar i sitt äktenskap, eftersom "the marital project is so highly valued" (Hydén, 1992:152).

Det händer att folk sticker, slutar eller flyr, men för varje människa är detta ett stort steg och det händer inte ofta, ibland i ren desperation. Människor har inte många ställen att ta vägen. Organisationer kan bli fällor. Ju längre tid man tillbringat i dem desto svårare blir det att sluta och framför allt att hitta något annat. För att kunna förstå innebörden i mänskligt handlande i allmänhet måste det ses i detta organisatoriska sammanhang.

* Denna artikel är en bearbetning av ett kapitel i en kommande bok. För värdefulla synpunkter vill jag tacka Roine Johansson, Håkon Leiufrud, Sven Ross och övriga deltagare vid seminariet på sociologiska institutionen i Stockholm.

REFERENSER

- Ahrne, Göran (1981). *Vardagsverklighet och struktur*. Korpen, Göteborg.
- Ahrne, Göran (1990). *Agency and Organization. Towards an Organizational Theory of Society*. Sage, London.
- Ahrne, Göran (1992). *The Organization of Individuals*. Sociologiska institutionen, Stockholm.
- Aldrich, Howard (1986). *Population Perspectives on Organizations*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Brubaker, Rogers (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Burawoy, Michael (1979). *Manufacturing Consent*. University of Chicago Press, Chicago.
- Burns, Tom (1992). *Erving Goffman*. Routledge, London.
- Cockburn, Cynthia (1991). *In the Way of Women. Men's Resistance to Sex Equality in Organizations*. MacMillan, London.
- Coleman, James (1990). *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- DiMaggio, Paul (1991). "The micro-macro dilemma in organizational research: implications of role-system theory" i Joan Huber (ed.) *Macro-Micro Linkages in Sociology*. Sage, Newbury Park, CA.
- Edwards, Richard (1979). *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. Basic Books, New York.
- Elias, Norbert (1978). *What Is Sociology?* Hutchinson, London.
- Eriksson, Kjell, E. (1991). *Jag slutar. Individuell konfliktlösning i arbetslivet*. Bokbox, Lund.
- Etzioni, Amitai (1988). *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. The Free Press, New York.
- Foucault, Michel (1979). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Goffman, Erving (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday Anchor Books, Garden City.
- Goffman, Erving (1968). *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Goffman, Erving (1972). *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Granovetter, Mark (1985). "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91(3), s481-510.
- Hechter, Michael (1987). *Principles of Group Solidarity*. University of California Press, Berkeley.
- Hirschman, Albert (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Harvard University Press, Cambridge.
- Hirschman, Albert (1981). *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hobson, Barbara (1990). "No exit, no voice: women's economic dependency and the welfare state", *Acta Sociologica*, 33(3), s235-250.
- Hydén, Margareta (1992). *Women Battering as Marital Act. The Construction of a Violent Marriage*. Stockholm Studies in Social Work 7. School of Social Work, Stockholm.
- Johansson, Roine (1992). *Vid byråkratins gränser*. Arkiv, Lund.
- Korpi, Walter (1987). "Maktens isberg under ytan" i Peterson, Olof (red) *Maktbegreppet*. Carlssons bokförlag, Stockholm.
- Lipsky, Michael (1980). *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. Russel Sage Foundation, New York.

- Littler, Craig, R (1982). *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies*. Heinemann Educational Books, London.
- Lysgaard, Sverre (1961). *Arbeiderkollektivet*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Merton, Robert (1968). "Bureaucratic structure and personality" in Robert Merton, *Social Theory and Social Structure*. 1968 enlarged edition. Free Press, New York.
- Powell, Walter, W och DiMaggio, Paul, J (eds) (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Rosengren, Anette (1991). *Två barn och eget hus*. Carlssons, Stockholm.
- Sandstedt, Eva (1991). *Att bo ensam. Om enboendeliv i Sverige*. Byggforskningsrådet, Stockholm.
- Scott, Richard (1987). *Organizations: Rational, Natural and Open Systems*. Second edition. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Turner, Jonathan, H (1988). *A Theory of Social Interaction*. Polity Press, Cambridge.
- Weber, Max (1968). *Economy and Society, Volume Two*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. University of California Press, Berkeley.

SUMMARY

Göran Ahrne:

Partly human, partly organization.

In this article the phenomenon of organization is discussed and its consequences for the understanding of human actions and human choices are examined. Affiliation to organizations are found to be both restrictions on and preconditions for most human action. In this connection families are regarded as organizations as well as enterprises, voluntary associations and states. Human action is primarily action on behalf of organizations where individuals are partly human, partly organization. To understand the meaning of action on behalf of organization it is important to realize that people rarely choose their organizational affiliation. People are selected. This means that actions on behalf of organizations cannot be regarded as expressions of individual choices. Actions on behalf of organizations are generally characterized by a dual involvement.

Allmänhetens bruk av alkohol och psykofarmaka i empirisk belysning

ECKART KÜHLHORN & HÅKAN LEIFMAN

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Teoretiska utgångspunkter

I inledningen till "Den Goda Fienden", av Nils Cristie och Kettil Brun, berömmar Olof Lagercrantz författarna för att de återställer narkotikaproblemets proportioner till en rimligare nivå, bl a genom att peka på "läkemedelsexplosionen som ett problem av helt annan storleksordning och angelägnare art" (1985, s9). Inte minst under de senaste åren har bruket av psykofarmaka bland allmänheten tilldragit sig stor uppmärksamhet såväl bland politiker som forskare och journalister.

Empiriska analyser av svenska icke-kliniska material är sällsynta. Särskilt sådana som anknyter till internationella teorier och uppfattningar. Vår artikel baserar sig på en analys av svaren på de frågor i ett representativt surveymaterial från 1988 som gäller bruk av sömnmedel, lugnande medel och alkohol (och givetvis relevanta bakgrundsdata). Vi vill se efter om konsumtionen av psykofarmaka kan tolkas som ett legitimt läkemedelsbruk, som missbruk i berusningssyfte eller om medlen huvudsakligen används för att bemästra andra problem och behov än rent hälsomässiga.

Sömnmedel och (nerv)lugnande medel är läkemedel och räknas till gruppen psykofarmaka. Medan sömnmedel är lugnande medel för att tas till natten är lugnande medel avsedda för att användas dagtid. Men det finns ingen klart definierad gräns mellan de båda grupperna av medel. I denna artikel används härnäst om vartannat benämningarna sömnmedel och/eller lugnande medel (förkortat SL) eller den gemensamma benämningen psykofarmaka. Flertalet psykofarmakapreparat hör till gruppen bensodiazepiner som i Finland, Norge och Sverige är klassificerad som narkotika. År 1990 svarade bensodiazepinerna för ca 80 % av all försäljning av sömnmedel och lugnande medel (Svensk läkemedelsstatistik, 1990).

Medan de officiella avsikterna med SL är medicinsk, dvs att tillhandahålla läkemedel mot sömnsvårigheter och psykiska kristillstånd säljs alkohol för konsumtions- och icke hälsoändamål. Det förefaller rimligt att anta att det bland konsumenterna av SL finns en stor andel som söker läkarhjälp för sömnsvårigheter eller psykiska besvär och som brukar

medlen i enlighet med läkarnas föreskrivna ordination. Grundläggande är härvid att bruket av SL står i proportion till karaktären och svårighetsgraden av ohälsa. Vi kallar detta för den *hälsofunktionella* förklaringen till bruket av SL. Denne referensram har spelat en relativt liten roll i tidigare empiriska analyser, i teorikonstruktioner och i journalisternas fokusering på allmänhetens bruk av SL. Vissa författare tar emellertid upp hälsoaspekten som en viktig förklaring till bruk av SL (tex Ashton, 1991; Cafferata, m fl 1983).

Det finns ett helt annat perspektiv som kan anläggas på bruket av psykofarmaka, nämligen uppfattningen att det används för att optimera en berusningseffekt och ofta då i kombination med andra droger och/eller alkohol. Många undersökningar av bl a kliniska alkoholister visar att de undersökta individerna har en hög psykofarmakaförbrukning, ofta för att komma tillrätta med efterrus och tillnyktring (tex Kryspin-Exner and Demel, 1975; Lindelius, m fl, 1974; Busto m fl, 1983; Wiseman & Spencer-Peet, 1985; Blennow, m fl, 1992). I detta sammanhang anses också ett kombinerat bruk av narkotika (av typen amfetaminer, opiater) och SL vara relativt frekvent. Ett sådant bruk riktar uppmärksamheten först och främst till blandmissbrukare, vilka utgör en relativt liten andel av befolkningen. Det är bland sådana missbrukare som den illegala handeln med bensodiazepiner spelar en betydande roll. Vi kallar denna förklaring av psykofarmabruk för den *berusningsrationella*.

En tredje typ av förklaring likställer orsakerna bakom bruk av psykofarmaka och bruk av alkohol. Här utgår man från synsättet att psykofarmaka, på samma sätt som alkohol, tillfredsställer vissa psykologiska behov. Denna förklaring benämner vi *problemfunktionell*, eftersom den förutsätter förekomsten av ett icke direkt hälsorelaterat problem som kan lindras genom konsumtion av alkohol och/eller SL. Inom ramen för de problemfunktionella teorierna upptas faktumet att kvinnor uppvisar en större prevalens av psykofarmakabruk en viktig plats. Utgångspunkten är att användandet av alkohol är mindre vanligt bland kvinnor än bland män. Som substitut för alkohol använder kvinnorna psykofarmaka. Taylor (1987) påstår t o m att mönstret för bruk av psykofarmaka, om hänsyn tas till ålder och kön, är en spegelbild av alkoholbruksmönstret.

Vi vill inledningsvis peka på vissa frågetecken vi menar oss finna i det problemfunktionella synsättet om det baseras på en jämförelse mellan SL och alkohol. För det första är det inom missbrukspopulationer fråga om ett komplementärt bruk (tex Damström-Thakker, 1990) och inte ett substitutionellt sådant, något som inte har uppmärksamats i de nämnda teorierna. För det andra är alkoholkonsumtionen normalt en kollektiv aktivitet, medan bruket av SL sker i det privata och individuellt. För det tredje är bruket av alkohol knutet till en allmän kulturell kon-

text, till fester, restaurangbesök och fritid och är omgärdad med förväntningar om positiva effekter, medan kontexten för SL är medicinsk. Bensodiazepiner ordineras individuellt, inte för att skapa ett välbefinnande i största allmänhet, utan som ett läkemedel för att i vissa kris-situationer komma till rätta med sömnlöshet eller psykiska kristillstånd. För det fjärde saknas det empirisk evidens för att storkonsumtion av alkohol i någon större omfattning skulle vara försakad av sociala eller psykologiska problem (Vaillant, 1983). Vi har inte kunnat hitta en enda studie där den för psykofarmakabruk centrala variabeln sjuklighet kontrollerats och där det visats att kvinnor använder psykofarmaka för att lindra liknande problem som de männen försöker komma tillrätta med genom en ökad alkoholkonsumtion.

Den problemfunktionella förklaringen förekommer emellertid också utan att alkoholkonsumenter eller alkoholmissbrukare bildar referensgrupp. En av dessa förklaringar är Cooperstocks och Lennards teser (1979) att samhället tillåter kvinnorna större frihet än männen att uttrycka sina känslor, att kvinnor oftare rapporterar emotionella och inte enbart fysiska problem till läkaren samt att kvinnor oftare än män söker medicinsk hjälp för emotionella problem. Central inom denna grupp av teorier är den sk sociala stress teorin. Den säger att psykofarmakabruket är ett försök att komma tillrätta med stressymptom som ångest, depression och familjeproblem (se tex Cafferata, m fl, 1983; Cooperstock, 1979).

Den problemfunktionella förklaringen, som inte är relaterad till alkohol, tangerar, framför allt i Cooperstock och Lennards skepnad, den hälsofunktionella förklaringen. Utgår man från förhållandet att kriterierna för vissa sjukdomsdiagnoser utgörs av emotionella problem eller att vissa emotionella problem resulterar i sjuklighet, så kan bruket av psykofarmaka ses som ett sätt att komma tillrätta med ett hälsoproblem. Läggs tonvikten på sådana problem som rimligen inte kan lindras genom medicinering, förblir det emellertid en genuin problemfunktionell förklaring. De problemfunktionella skolorna är, minst sagt, vaga på den här punkten.

Det är därför intressant att närmare studera psykofarmakaförbrukningen i ljuset av individernas hälsoförhållanden och deras benägenhet att ta itu med sina eventuella hälsoproblem. Får vi i vår studie ett starkt samband mellan brukarna av SL och dålig hälsa överhuvudtaget, kontakt med sjukvårdsapparaten, sömnlöshet och andra mediciner mot sjukdomstillstånd utan att hitta liknande samband hos storförbrukarna av alkohol, så förefaller det rimligt att förkasta den variant av problemfunktionella förklaringar som menar att psykofarmaka bland kvinnor och bland äldre av båda könen fungerar som substitut för alkohol. I detta fall blir den hälsofunktionella förklaringen den mest relevanta.

Finner vi däremot i vårt material att sjuklighet och kontakter med sjukvården spelar en underordnad roll i förhållande till olika typer av problem, framför allt olika kontaktproblem i familj och "nätverk", så blir den problemfunktionella förklaringen mest relevant för tolkningen av våra resultat.

I motsats till dessa två perspektiv står ett kombinerat bruk av psyko-farmaka och alkohol, något som bevisligen förekommer i missbruks-populationer. Om bruket av SL i vårt material i regel visar sig vara kombinerat med ett omfattande alkoholbruk och om det framförallt sker utan kontakter med vetskap från sjukvårdsapparaten, är den berusningsrationella tesen relevant.

Materialet och dess begränsningar

Centralt för möjligheten att kunna pröva dessa tre arbetshypoteser är kvaliteten i det empiriska material som står till förfogande. Riktas uppmärksamheten till en normalpopulation blir missbrukare av alkohol/psykofarmaka underrepresenterade, bli genom det bortfall och den underrapportering som allmänt förekommer i surveymaterial. Åtminstone den berusningsrationella förklaringen kommer då till korta.

Underrepresentationen av missbrukare i kartläggningar av normalbefolkningen behöver inte vara total, utan kan variera med studiernas ambitionsnivå och förmåga att fånga in olika beteenden. Exempelvis lyckades det i en norsk surveystudie, med ett mindre antal undersökta individer än i vårt material, att identifiera delgrupper som var lämpliga att penetrera utifrån våra tre nämnda arbetshypoteser. I den norska studien (en longitudinell undersökning av 1 320 13–18-åringar i Oslo-området genomförd med icke-anonyma skolenkäter), hittades 10 % som under en ettårig observationsperiod brukat SL, för det mesta bensodiazepiner. Andelen brukare i detta stickprov uppgick, under angivna tidsperiod vid en kombination av två efter varandra följande mättillfällen, till 16 %. Ungefär 80 % av brukarna uppgav att de hade tagit dessa medel i terapeutiskt syfte, 15 % uppgav berusningssyfte. Bland dem som hade använt medlen i berusningssyfte var det en klar majoritet som kommit över preparaten på ett illegalt sätt (fått genom kamrater, stulit av föräldrar eller införskaffat dem på den illegala marknaden; totalt 47 illegala brukare). Det viktigaste är emellertid att man bland såväl manliga som kvinnliga illegala brukare hittade en 2–4 gånger större alkoholkonsumtion än bland icke-brukare. Skillnaderna i alkoholförbrukning mellan de övriga bensodiazepinbrukarna och icke-brukarna var obefintlig eller ej signifikant (Pedersen & Lavik, 1991). Av den norska studien att döma kan man bland SL-brukarna i en surveyundersökning

vänta sig en hälsofunktionell huvudgrupp och en berusningsrationell undergrupp. Den problemfunktionella förklaringen har inte testats i det norska materialet.

Vårt datamaterial är hämtat från en av SCB's årliga undersökningar av svenska folkets levnadsförhållanden (ULF), i detta fall år 1988. Totalt har 5 612 respondenter besvarat frågorna (ca 1/1 000 av den vuxna svenska befolkningen). Liknande undersökningar har genomförts sedan 1974 men först 1988 ställdes frågor om alkohol. Data har samlats in via besöksintervjuer som varade i ca en timme. Frågor ställdes bl a om respondenternas hälsotillstånd, bruk av mediciner, konsumtion av alkohol, tobaksvanor samt arbetsförhållanden. Två frågor ställdes om bruk av psykofarmaka, den ena om bruk av sömnmedel och den andra om användning av (nerv)lugnande medel. De som uppgav bruk någon gång under de senaste 14 dagarna tillfrågades också om de brukade medlen regelbundet (se vidare Levnadsförhållanden, rapport nr 42, 1985).

Inom alkoholforskningsområdet finns en långvarig tradition att på olika sätt försöka mäta graden av validitet. Det vanligaste kriteriet är täckningsgraden, dvs kvoten (i procent) mellan den i undersökningen uppmätta medelkonsumtionen och den registrerade konsumtionen. I regel uppgår täckningsgraden till 40–60 % (Alanko, 1984; Pernanen, 1974). I det av oss använda materialet beräknades täckningsgraden vara 28 %, dvs lägre än i vad som anses vara goda alkoholundersökningar.

I frågor som rör läkemedel saknas vedertagna mått på validiteten. Vi hittade ett svagt, men icke signifikant, samband mellan den registrerade försäljningen av psykofarmaka på länsnivå och den aggregerade länsförbrukningen, beräknat utifrån ULF (Spearman's korrelation $r_s = 0.32$; # $p < .12$). Vi hittade inget signifikant samband mellan alkoholkonsumtion och förbrukning av SL, trots att ett sådant borde finnas, åtminstone för de kategorier som konsumerar mycket alkohol. Många undersökningar har, som nämnts ovan, visat att det bland problemdrickare och i alkoholmissbrukskretsar är vanligt med bruk och missbruk också av psykofarmaka, vilket även kan illustreras av data från Stockholm läns slutenvårdregister: av alla män med diagnosen missbruk av psykofarmaka 1990 hade 37 % under samma år även vårdats för alkoholberoende. Motsvarande siffror för kvinnor var 29 % (Romelsjö, personligt meddelande, 1991). I den nämnda Oslo-studien framkom både en legitim och en illegitim sida av SL-bruk. Bland illegala brukare av SL var bruket av alkohol mycket högre än bland icke-brukare vilket icke var fallet för legitima brukare (Pedersen & Lavik, 1991).

Storkonsumenterna av alkohol i ULF uppvisade således inte en större andel brukare av SL än övriga alkoholkonsumenter. Detta skall emellertid inte tolkas som att blandmissbruk inte förekommer bland personer med alkoholberoende/missbruk, utan som en validitetsbrist i vår da-

ta. Slutsatsen blir att om missbruksgrupper överhuvudtaget finns med i detta material så är de starkt underrepresenterade. Möjligheterna att i vårt material spåra en berusningsrationell minoritet är begränsade. Däremot är andelen nykterister i ULF ungefär av samma storlek samt uppvisar samma regionala mönster som i andra undersökningar (Kühlhorn & Björ, 1991). Vi anser därför att materialet är pålitligt i sin rapportering av legitimt bruk av läkemedel, normal och låg konsumtion av alkohol samt avhållsamhet från alkohol och SL.

Resultat

Kön och ålder

Ett tilltagande bruk av psykofarmaka, främst sömnmedel, har i många studier visats ske i samband med ökad ålder (tex Ashton & Golding, 1989; Swartz, m fl, 1991, Blennow, m fl, 1992). I stort gäller det omvända förhållandet för alkohol. Enligt vår studie minskar alkoholintaget med ökad ålder, men effekten är tämligen svag. För psykofarmakabruket är åldern, av de faktorer vi undersökt, den starkaste prediktorn. Alkoholkonsumtionen visade sig i vårt material inte samspela med bruket av SL.

Skillnaden mellan män och kvinnor i andelen psykofarmakabrukare visade sig vara signifikant i vårt material men i jämförelse med alkohol var effekten dock liten. (Vid en uppdelning av SL i sömnmedel och lugnande medel visade sig könsskillnaden vara signifikant för enbart förstnämnda medel). Kvinnorna i ULF konsumerade under ett år i genomsnitt 0,70 liter 100 % alkohol jämfört med männens 2,72 liter. Männens konsumtion var således nära fyra gånger så hög. Könseffekten är alltså av större vikt då det gäller att förklara variationer i dryckesvanor än bruk av psykofarmaka medan det motsatta förhållandet föreligger för effekten av ålder. Psykofarmakabruk efter kön och ålder enligt ULF redovisas i Tabell 1.

Hälsa, psykofarmaka och alkohol

Tidigare forskning har påvisat ett klart samband mellan hög alkoholkonsumtion och olika former av ohälsa. Förhållandet är dock komplext. För det första är hög alkoholkonsumtion, oftast sådan som pågått under många år, orsak till många typer av hälsoproblem. Så är tex fallet vad gäller levercirrhos. I en tvärsnittsstudie innebär detta att man endast kan förvänta sig svaga samband mellan alkoholkonsumtion och ohälsa. För det andra rapporteras i många studier ett J-format samband mellan konsumtionsmängd och ohälsa. Detta har främst uppmärksammats i

Tabell 1. Bruk av psykofarmaka (%) enligt kön och ålder, ULF 1980/81 och ULF 1988.

Kön och ålder	1980/81		1988		1980/81		1988	
	Bruk	Sömnmedel Regelbundet bruk	Bruk	Sömnmedel Regelbundet bruk	Bruk	Lugnande medel Regelbundet bruk	Bruk	Lugnande medel Regelbundet bruk
Kvinnor								
16-24	0,6	0,1	1,1	0,0	1,5	0,7	0,8	0,2
25-34	1,6	0,5	1,8	0,2	1,9	0,6	1,8	0,4
35-44	2,4	0,8	1,1	0,5	4,7	1,9	0,8	0,8
45-54	6,9	2,7	3,6	1,6	8,2	3,5	2,5	2,2
55-64	13,3	4,0	7,3	3,4	10,4	4,2	4,0	3,7
65-74	17,4	8,0	12,8	5,6	11,7	4,9	5,5	4,5
Män								
16-24	0,8	0,1	0,6	0,0	0,8	0,3	0,2	0,0
25-34	1,1	0,4	1,2	0,2	1,6	1,0	1,2	0,2
35-44	1,5	0,4	0,7	0,3	2,0	0,8	0,7	0,7
45-54	4,2	1,7	2,3	0,5	4,4	2,1	1,9	0,8
55-64	5,7	1,9	1,6	2,0	5,0	2,3	1,9	1,9
65-74	10,4	4,8	4,7	3,0	5,8	2,7	3,9	2,5

studier av alkoholens effekter på hjärtsjukdomar, där nykterister visar sig löpa en högre risk att utveckla hjärtinfarkt än måttlighetskonsumenter. Med stigande konsumtion ökar sedan återigen risken, för att vara som högst bland storkonsumenter och missbrukare (t ex Marmot, 1984; Rimm, m fl, 1991; Turner, m fl, 1981). Liknande J-formade samband har i tvärsnittsdata även framkommit för psykiatriska symptom (Andreasson, 1990; Leifman, m fl, 1993). Det har emellertid också visat sig att det förekommer en selektion till den nyktra sektorn av före detta alkoholister och andra personer med nedsatt hälsa (t ex Shaper, 1990). Vad gäller bruk av psykofarmaka spelar troligen också selektiva faktorer en betydande roll eftersom det är troligt att personer med olika typer av upplevda besvär använder SL. (I t ex alla nordiska länder är förskrivning av läkare nödvändig för att få tillgång till medlen). Vi kan därför, då vi använder oss av tvärsnittsdata, vänta oss ett relativt starkt samband mellan bruk av psykofarmaka och ohälsa.

I ULF's intervjuformulär ställdes flera frågor om respondenternas hälsotillstånd. Bl a fanns ett antal öppna frågor om långvarig sjukdom. Dessa var klassificerade i sammanlagt 19 olika sjukdomskategorier. De 19 kategorierna av långvarig sjukdom summerades till ett index (någon uppgiven sjukdom = 1; ej uppgiven sjukdom = 0). Detta index benämns total sjuklighet. Då mentala rubbningar visade sig vara av vikt för att förklara bruk av SL, i synnerhet lugnande medel, konstruerades också ett index över alla långvariga sjukdomar förutom mentala rubb-

ningar vilket vi kallar för somatisk sjuklighet. Till sist används variabeln mentala rubbningar för sig som mått på psykisk ohälsa.

I formuläret behandlades också olika trötthetssymptom: (1) om man ofta känt sig trött, (2) haft svårt att komma igång på morgnarna, (3) dagarna, (4) kvällarna och (5) haft besvär med sömnen, allt avseende de senaste två veckorna. Som ett tredje mått använder vi en fråga om respondenternas subjektiva upplevda hälsotillstånd (gott, dåligt, något däremellan).

De ovan nämnda hälsomåtten inkluderas, tillsammans med variablerna ålder och kön, i en logistisk regressionsanalys för att studera deras eventuella samvariation med de beroende variablerna (1) bruk av SL, (2) nykterhet, samt (3) storkonsumtion av alkohol. Modellen visade sig bättre predicera bruket av psykofarmaka än nykterhet (se Tabell 2, endast de signifikanta variablerna redovisas). Detta kan troligen förklaras av att det finns två grupper av nykterister, dels de som avstår från alkohol p g a hälsoproblem, dels de som har ideologiska skäl till avhållsamheten. Personer som använder lugnande medel uppger både sömnproblem och trötthet om kvällarna, medan sömnproblem är det enda kriteriet på trötthet som signifikant förutsäger användning av sömnmedel. Dessutom samvarierar mentala rubbningar med användning av lugnande medel men inte med sömnmedelsbruk.

Vi finner också att samtliga tre hälsomått (upplevt hälsotillstånd, långvariga sjukdomar uppdelat i somatiska och mentala, samt olika trötthetssymptom) är av vikt för att förklara användandet av psykofarmaka samt lugnande medel och sömnmedel var för sig. Inte något av kriterierna på trötthet är av betydelse för att förutsäga nykterhet.

I en analys av de 19 olika sjukdomskategorierna (redovisas ej) analyserade var för sig (efter kontroll för ålder och kön) framkom att samtliga kategorier utom tre var signifikanta prediktorer för bruk av SL och starkast effekt uppvisade sjukdomsgruppen mentala rubbningar. Största delen av de besvär som kodats under detta namn var mentala besvär av allmänt nervös art. Få fall av någorlunda väldefinierad psykisk sjukdom, t ex schizofreni, har uppgivits. I den analys som gjordes med en dikotomiserad alkoholvariabel (nykterist/ej nykterist) som beroende variabel framkom 10 av kategorierna av långvariga sjukdomar som signifikanta prediktorer för nykterhet. De olika sjukdomarna visade sig ha större prediktionskraft för bruket av SL än förekomst/frånvaro av alkoholbruk. Mentala rubbningar visade sig vara av mycket större betydelse i att förklara bruk av SL än nykterhet. Inte någon av de 19 långvariga sjukdomstillstånden framkom som signifikant prediktor för att förklara en hög alkoholkonsumtion.

I ytterligare en logistisk regressionsanalys, som ej redovisas i tabellform, med den högsta decilen alkoholkonsumenter (kontra övriga) som

Tabell 2. Logistisk regression med bl a upplevt hälsotillstånd, sjuklighet och trötthet som prediktorer för bruk av psykofarmaka och för nykterhet.

Prediktorer	Kategorier	Beroende variabler				
		Endast sömnmedel	Endast lugnande medel	Psykofarmaka	Psykofarmaka, regelbundet bruk	Nykterhet
		Standardiserade estimat n=152/5285	Standardiserade estimat n=105/5325	Standardiserade estimat n=330/5180	Standardiserade estimat n=124/5398	Standardiserade estimat n=926/4673
Ålder	1=16-24 ; 2= 34 ; 3=44 ; 4= 54 ; 5= 64 ; 6= 74	0,497*	0,465*	0,451*	0,531*	0,240*
Kön	1=män 2=kvinnor	0,160*	-	0,124*	-	0,193*
Upplevt hälsotillstånd	1=gott 2=något däremellan 3=dåligt	0,089*	0,166*	0,134*	0,251*	0,059*
Somatiska sjukdomar	0=0; 1=1 ; 2=2-3; 3=1-3 i kombination med handikapp ; 4=>3;	0,143*	-	0,135*	0,118*	-
Mentala rubbningar	1=nej; 2=ja	-	0,248*	0,213*	0,270*	-
Total sjuklighet	0=0; 1=1 ; 2=2-3; 3=1-3 i kombination med handikapp ; 4=>3;	-	-	-	-	0,096*
Sömnproblem	0=nej; 1=ja	0,430*	0,126*	0,329*	0,291*	-
Trött om morgnarna	0=nej; 1=ja	-	-	0,075*	-	-
Trött om kvällarna	0=nej; 1=ja	-	0,146*	-	-	-

- Not 1 Sömnmedel: korrekt predicerat 90%; gamma=.82
 Not 2 Lugnande medel: korrekt predicerat 87%; gamma=.79
 Not 3 Psykofarmaka: korrekt predicerat 89%; gamma=.79
 Not 4 Psykofarmaka, regelbundet bruk: korrekt predicerat 95%; gamma=.90
 Not 5 Nykterhet: korrekt predicerat 67%; gamma=.38

beroende variabel, och med samma oberoende variabler som för nykterhet, framkommer endast rapporterade sömnproblem och trötthet på morgnarna som signifikanta prediktorer. En tidigare analys av restaurangbesökare med påvisade "våta" alkoholvanor visade att denna typ av trötthet först och främst skall förklaras av ett aktivt uteliv och inte av ett allmänt sämre hälsotillstånd eller bruk av olika typer av mediciner (Kühlhorn, 1989). Av Tabell 2 framgår att andelen användare av psykofarmaka, som väntat, stiger med ökad ålder. Så är även fallet för andelen nykterister, dock med ett svagare samband. Varken lugnande medel eller regelbundet bruk av SL uppvisade signifikanta skillnader i andelen manliga och kvinnliga brukare.

Psykofarmakabruk visar sig således vara nära kopplat till en dålig hälsa och kan effektivt prediceras utifrån kunskaper om respondenternas ålder, hälsotillstånd och trötthetssymptom. Lugnande medel har en star-

kare koppling till mentala rubbningar och uppvisar en högre andel regelbundna användare. Om det överhuvudtaget finns några likheter i detta stickprov mellan alkohol och psykofarmaka så finns dessa mellan användare av psykofarmaka och nykterister. Båda dessa beteenden kan, i alla fall delvis, ses som strategier för att komma till rätta med olika typer av ohälsa.

Ensamhet, alkohol och psykofarmaka

Enligt finska data från 1978–80 uppgav brukarna av SL att de hade färre nära vänner än icke-brukarna. Bland kvinnorna framkom denna tendens också bland dem som använde alkohol i berusningssyfte åtminstone två gånger per månad (Riska & Klaukka, 1984). Författarna förklarade detta med att brukarna av SL har ett mindre stödande socialt nätverk än icke-brukarna. I ULF fick respondenterna inte tillfälle till att ge sådana synpunkter på sitt eget kontaktnät men å andra sidan undersöktes respondenternas kontaktnät både vad gäller primärgrupper (tex familjemedlemmar utanför det egna hushållet) och sekundärgrupper (tex grannar och arbetskamrater). Vid studier av sådana kontaktnät är det viktigt att skilja mellan strukturella förutsättningar för kontakter och användandet av dessa. Det verkar rimligt att antaga att brukarna av SL, tex pga hög ålder, har en mer begränsad tillgång till kontakt än icke-brukarna. Men givet en viss tillgång till kontakter finns det, enligt det hälsofunktionella synsättet inga skäl till varför brukarna av SL skulle utnyttja sitt kontaktnät i mindre omfattning än andra människor, i alla fall inte om man samtidigt tar hänsyn till att sjuklighet och olika handikapp kan vara ett hinder för att utnyttja de möjliga kontakterna.

Även nykterister, som representerar en äldre och mer sjuklig del av den vuxna befolkningen, kan ha ett mer begränsat kontaktnät än andra. Dessutom kan nykterhet ses som en avvikelse från de allmänna kulturella normerna, något som i sig kan påverka kontaktnätens utseende. Vailliant har tex förfäktat tesen att avhållsamhet från alkohol '... may reflect a failure of socialization within the culture and poor capacity to take chances or to trust oneself to be adventurous' (1983, s 120).

I vår studie visade det sig att brukare av psykofarmaka och nykterister tenderade att ha mindre tillgång till olika typer av kontaktnät än den övriga befolkningen inom samma åldersgrupper, speciellt i åldersgrupperna 35 år och över. Detta gäller för alla kontakter som studerats: till arbetskamrater, till de egna barnen (i hushållet eller ej), till föräldrarna (eller åtminstone en av föräldrarna) upp till den ålder föräldrar "normalt" är vid liv, till man/hustru eller sambo, till någon annan i hushållet, samt till syskon.

För att kunna studera i vilken utsträckning, i tillägg vid bruk av SL

och nykterhet, andra egenskaper som ålder, kön och hälsotillstånd förklarar tillgången till kontaktnät valdes dessa som tänkbara prediktorer i logistiska regressionsanalyser tillsammans med de sex nämnda möjliga kontaktnäten (Tabell 3). resultaten i Tabell 3 ger vid handen att mentala rubbningar är viktiga då det gäller att förutsäga graden av kontakt med alla sex kontaktnäten och att somatiska sjukdomar är av betydelse för två. Ålder är som väntat av stor betydelse medan könseffekten är av mindre betydelse, endast i två fall fann vi signifikanta skillnader: färre kvinnor än män rapporterar kontakt med barn som inte bor hemma (fler kvinnor har således vårdnaden om barn) och en lägre andel kvinnor lever i ensamhusbruk. Bruk av psykofarmaka samvarierar med två av kontaktnäten (att inte leva i äktenskap/samboförhållande och att inte ha arbetskamrater) och nykterhet med tre kontaktnät (inga barn, ensam i hushållet, inga arbetskamrater). Den relativa betydelsen av såväl nyk-

Tabell 3. Logit-analyser med bl a psykofarmakabruk och nykterhet som prediktorer för brist på tillgång till olika typer av kontaktnät.

Prediktorer	Kategorier	Beroende variabler					
		Inga barn	Ej gift/ sambo	Ensam i hus- hållet	Inga föräldrar	Inga syskon	Inga arbets- kamrater
		Standar- diserade estimat n=1905/ 3621	Standar- diserade estimat n=1884/ 3641	Standar- diserade estimat n=1181/ 4345	Standar- diserade estimat n=1818/ 3794	Standar- diserade estimat n=601/ 3920	Standar- diserade estimat 1357/ 3371
Ålder2	1=25-34; 0=övrigt	-0,630*	-0,431*	0,066*	0,521*	-	-0,263*
Ålder3	1=35-44; 0=övrigt	-0,980*	-0,614*	-0,143*	0,780*	0,171*	-0,293*
Ålder4	1=45-54; 0=övrigt	-0,898*	-0,584*	-0,110*	0,996*	0,163*	-0,265*
Ålder5	1=55-64; 0=övrigt	-0,817*	-0,485*	0,094*	1,251*	0,188*	-0,102*
Ålder6	1=65-74; 0=övrigt	-0,839	-0,412*	-0,095*	1,634*	0,196*	-
Kön	1=males 2=kvinnor	-0,138	-	-0,055*	-	-	-
Somatiska sjukdomar	0=0; 1=1 ; 2=2-3; 3=1-3 i kombination med handikapp ; 4=>3;	-	0,053*	0,058*	-	-	-
Mentala rubbningar	1=nej; 2=ja	0,053*	0,093*	0,098*	0,068*	0,050*	0,056*
Psyko- farmaka	0=ej bruk; 1=bruk	-	0,054*	-	-	-	0,038*
Nykterhet	0=konsu- ment; 1=nykterist	0,042*	-	0,048*	-	-	0,106*

- Not 1 Baseline för ålder: 16-24 år; syskon 25-34 år
 Not 2 Inga barn: korrekt predicerat 81%; gamma=-.68
 Not 3 Ej gift/sambo: korrekt predicerat 72%; gamma=-.52
 Not 4 Ensam i hushållet: korrekt predicerat 62%; gamma=-.30
 Not 5 Inga föräldrar: korrekt predicerat 67%; gamma=-.38
 Not 6 Inga syskon: korrekt predicerat 49%; gamma=-.20
 Not 7 Inga arbetskamrater: korrekt predicerat 64%; gamma=-.36

terhet som bruk av SL är dock, som framgår av de standardiserade parameterestimaten, liten i förhållande till effekten av ålder.

Analyserna visar att såväl nykterister som psykofarmakabrukare har ett mindre utbyggt kontaktnät än resten av befolkningen. Detta kan emellertid i första hand förklaras av en kraftig effekt av ålder (med ökad ålder blir kontaktnäten färre) och i andra hand av förekomsten av mentala problem. Betydelsen av SL-bruk och/eller nykterhet för att förutsäga brist på tillgång till de olika kontaktnäten blir därmed liten.

I ett förklarande perspektiv är den centrala frågan hur ett givet kontaktnät används och vilken roll bruk av psykofarmaka och nykterhet spelar i detta sammanhang. Respondenterna blev tillfrågade om hur ofta de brukar träffa, vara tillsammans med, samt hur många telefonkontakter de haft med sina barn som inte bor hemma, föräldrar, syskon, bekanta, grannar samt arbetskamrater. Skillnaderna i att utnyttja de redan existerande kontaktnäten visade sig vara små mellan å ena sidan brukarna av SL och nykterister och å andra sidan övriga respondenter (ej redovisad i tabeller). Variablerna ålder, kön och olika trötthets-symptom var viktigast för att förklara kontaktintensiteten. Psykofarmakabruk var däremot av underordnad betydelse. Endast i ett av elva testade kontaktnät (utbyte av små tjänster med grannarna) svarade brukarna av SL för en signifikant lägre grad av kontakt. Nykteristerna redovisade däremot en lägre kontaktintensitet i sex av de elva kontaktnäten. Sambanden var dock svaga. Vi testade också betydelsen av somatiska sjukdomar och mentala rubbningar, som inte i något fall framkom som signifikanta prediktorer. De överskuggades av olika trötthets-symptom, som påtagligt påverkade utnyttjandet av befintliga kontaktnät.

ULF-materialet visar således att bruk av psykofarmaka inte kan förklara graden av utnyttjandet av existerande kontaktnät om hänsyn tas till sådant som trötthets-symptom, kön och ålder. Däremot är tillgången till olika kontaktnät för såväl brukarna av SL som nykteristerna begränsade, vilket emellertid i första hand kan förklaras av en i dessa två grupper högre genomsnittsålder och förekomsten av mental ohälsa. Till skillnad från brukarna av psykofarmaka uppvisar nykteristerna i flera fall även en signifikant påverkan på intensiteten i de redan etablerade kontakterna.

Läkemedel, alkohol och psykofarmaka

De hittills redovisade resultaten av självrapporterade beteenden i den allmänna befolkningen talar för att användning av psykofarmaka först och främst är ett sätt att komma till rätta med ohälsa. Detta talar framförallt för den hälsofunktionella förklaringen. Det finns enligt vårt ma-

terial ingen annan association till alkohol än att personer med hälso-
problem också ofta avstår från att dricka alkohol. I sjukdomspanoram
för nykterister och psykofarmakabrukare finns emellertid systematiska
skillnader. Om vi kan påvisa ett samband mellan bruk av psykofarmaka
och bruk av andra typer av läkemedel, styrker detta vår uppfattning om
psykofarmakas roll bland allmänheten som ett medel mot ohälsa.

I ULF ställdes ett antal frågor om bruk av olika typer av läkemedel
under de senaste två veckorna. Frågorna gällde både läkemedel som är
receptbelagda, t ex olika hjärtmediciner, samt icke-receptbelagda medel,
t ex hostmediciner. Endast 37 % av samtliga respondenter sade sig inte
ha använt någon typ av läkemedel de senaste två veckorna. Vi fann en
avsevärt högre andel kvinnor än män som uppgav bruk, framförallt fre-
kvent bruk, av läkemedel. Brukare av SL använde läkemedel i större
omfattning än resten av befolkningen.

I syfte att studera om bruk av psykofarmaka avviker från bruk av
andra typer av läkemedel har vi för alla de fjorton undersökta kategori-
erna av läkemedel (inklusive sömnmedel, lugnande medel) genomfört
logistiska regressionsanalyser med ålder, kön och olika mått på respon-
denternas hälsa (uppfattat hälsotillstånd, antalet långvariga sjukdomar
och om man under de senaste två veckorna varit sjuk eller ej) som obe-
roende variabler. Sjuklighet under de senaste två veckorna inkluderades
eftersom användningen av några av läkemedlen, t ex antibiotika, förut-
sätter en aktuell sjukdom (se Tabell 4).

Hälften av samtliga läkemedel (förutom psykofarmaka även laxerme-
del, hjärtmedicin, blodtryckssänkande medel, smärtstillande samt annan
av läkare ordinerad medicin) visar sig väl prediceras av de valda va-
riablerna. Det framkommer inga slående skillnader mellan bruk av SL
och övriga läkemedel med ett undantag, nämligen hjärtmedicin som vi-
sar sig vara det enda av samtliga läkemedel som uppvisar en högre and-
el manliga än kvinnliga användare. Läkemedel som främst är knutna
till icke-kroniska och/eller "lindrigare" sjukdomar/åkommor (hostmedi-
cin, läkemedel för huden, vitaminer och naturmediciner) visar lägre
prediktionskraft. Resultaten implicerar att psykofarmaka används på ett
sätt som generellt sätt inte avviker från hur andra läkemedel används.
Vi testade också, både för män och kvinnor, om läkemedelsanvänd-
ningen samvarierade med hög alkoholkonsumtion men fann ingen signi-
fikant korrelation överhuvudtaget. Tvärtom visade sig användandet av
receptbelagda mediciner, t ex hjärtmediciner, vara närmare förknippat
med nykterhet.

Tabell 4. Logit-analyser för prediktion av olika typer av läkemedel, standardiserade estimat.

Beroende variabler Typ av läke- medel använt under de senaste två veckorna	Andel som brukat läke- medlet	Prediktorer					Andel (%) korrekt predi- cerat
		Ålder	Kön	Upplevt hälso- tillstånd	Sjuk under de senaste två veckorna	Total sjuklighet	
		1=16-24 ; 2=- 34 ; 3=-44 ; 4=-54 ; 5=-64 ; 6=-74	1=män 2=qvinnor	1=gott 2=något dä- re- mellan 3=dåligt	0=nej 1=ja	0=0; 1=1 ; 2=2-3; 3=1-3 i kombina- tion med handi- kapp ; 4=>3;	
Hostmedicin	9	-0,536	0,071*	0,021	0,215*	0,085	64
Antibiotika	3	0,044	0,060	-0,054	0,357*	0,173*	75
Läkemedel för huden	12	-0,124*	0,053*	-0,040	0,035	0,289*	63
Laxermedel	2	0,378*	0,352*	0,103	0,184*	0,264*	84
Jämmedicin	3	-0,162*	0,220*	0,088	0,029	0,033	61
Vitaminer	18	0,028	0,160*	0,041	0,031	0,023	58
Hjärtmedicin	4	0,787*	-0,071	0,185*	0,019	0,382*	92
Blodtrycks- sänkande medicin	8	0,665*	0,022	-0,097*	-0,039	0,462*	88
Naturläke- medel	8	0,184*	0,237*	0,094*	0,007	0,022	66
Smärtstillande medel, ej receptbelagt	28	-0,076*	0,160*	0,042*	0,107*	0,058*	81
Smärtstillande medel, receptbelagt	8	0,063	0,177*	0,240*	0,094*	0,349*	82
Lugnande medel	3	0,282*	0,128*	0,198*	0,060	0,256*	82
Sömnmedel	4	0,452*	0,221*	0,192*	0,083*	0,211*	83
Annan av läkare ordinerad medicin	11	0,095*	0,054*	0,117*	0,050*	0,397*	81

Kontakter med sjukvården

Psykofarmaka är i Sverige endast tillgänglig på läkares ordination. Det är därför rimligt att i surveyundersökningar förvänta sig relativt starka samband mellan bruk av psykofarmaka och antal kontakter med sjukvården. I vårt material ställdes många frågor om frekvens och typer av

kontakter med sjukvårdssystemet under de senaste tre månaderna. Totalt 44 % av samtliga 5.522 respondenter, som besvarade frågorna om kontakter med sjukvårdssystemet, hade etablerat åtminstone en kontakt, om vi även räknar med besök hos sjuksköterska eller telefonsamtal med läkare. För brukare av psykofarmaka visade sig andelen vara 76 %. Vid exklusion av telefonsamtal blev andelen för den totala populationen nästan densamma, nämligen 43 % och för brukare av SL 69 %. Nykterister visade liten avvikelse från totalpopulationen (49 % med kontakter och 45 % vid exklusion av telefonkontakter).

Tjugosex (8 %) av de sammanlagt 335 användarna av psykofarmaka i ULF hade inte haft någon kontakt överhuvudtaget med sjukvården, ingen långvarig sjukdom, eller varit sjuka under de senaste 14 dagarna. Detta kan jämföras med den tidigare nämnda norska studien i Osloområdet där majoriteten av ungdomarna (57 %) fått tillgång till psykofarmaka utan att först vända sig till sjukvården (Pedersen & Lavik, op. cit.). Andelen är mycket högre än i vår studie något som till en viss del beror på att ULF inte är begränsat till ungdomar.

Skillnader mellan de 26 brukarna utan föregående sjuklighet och/eller sjukvårdskontakter och övriga brukare av psykofarmaka framkom också i den subjektiva uppfattningen om hälsan. Totalt 92 % av dessa 26 brukare av SL upplevde sitt hälsotillstånd som gott jämfört med endast 32 % bland de övriga 309 brukarna. Stora skillnader i samma riktning framkom också i svaren på frågorna om olika trötthetssymptom. Några stora skillnader mellan de två grupperna i fördelningen mellan män och kvinnor och alkoholvanor framkom däremot inte. Genomsnittsåldern var dock lägre i den numerärt mindre gruppen (35 % under 35 år jämfört med 9 % bland de övriga brukarna), andel yrkesaktiva högre (73 % visavi 32 %). Av dessa 26 "icke-förutsägbara" var endast 8 % regelbundna brukare medan motsvarande siffra för övriga brukare var 40 % och en större andel använde sömnmedel (85 % visavi 67 %). Det bör också påpekas att det inte är nödvändigt att denna minoritetsgrupp representerar en missbrukspopulation och/eller fått tillgång till medlen på ett olagligt sätt. Gruppen är emellertid för liten och den rapporterade alkoholkonsumtion för låg respektive sociala problematik inte tillräckligt markerad för att det skall vara möjligt att granska rimligheten av den berusningsrationella eller problemfunktionella förklaringen för denna minoritetsgrupp.

Diskussion

Eftersom vi i vår undersökning inte fann något samband mellan hög alkoholkonsumtion och bruk av SL kunde vi inte testa den berusningsrationella tesen. Inte ens i den minoritetsgrupp som brukade psykofar-

maka utan att ha haft kontakt med sjukvården och/eller rapporterat förekomst av ohälsa fann vi en förhöjd alkoholkonsumtion. Vi förmodar att det finns en mer eller mindre stor minoritetsgrupp som brukar kombinera SL med alkohol. För att kunna bevisa detta behövs emellertid ett annat material än ULF.

Den dominerande trenden i vår undersökning var att bruket av SL var kopplat till ohälsa, ofta i förbindelse med långvariga sjukdomar, speciellt mental ohälsa. Hög ålder, upplevd ohälsa och olika typer av trötthet hörde också ihop med bruket. Bland dem som använt SL under de senaste fjorton dagarna betecknade endast en minoritet sitt bruk som regelbundet. Eftersom avhållsamhet från alkohol också är en strategi för att ta itu med hälsoproblem gjorde vi vissa jämförelser inom denna sektor. De likheter vi hittade på alkoholområdet fanns mellan avhållsamhet från alkohol och bruk av SL och inte mellan konsumtion och bruk av psykofarmaka. Utifrån vår undersökning kan vi givetvis inte bedöma om olika sjukliga förhållanden kan lindras genom medikamentbruk i allmänhet och psykofarmakabruk i synnerhet.

Det var inte ensamhet eller dålig tillgång till kontaktnät som förklarade bruket av SL, utan primärt ohälsa. Sålunda talar våra data starkt för den hälsofunktionella förklaringen.

Våra data står i överensstämmelse med flera internationella studier som har tagit hänsyn till sjuklighet (se t ex Murray, m fl, 1981; Cafferta, m fl, 1983). Ashton, som har gjort en kritisk granskning av olika undersökningar av främst problemfunktionell inriktning, menar t o m följande: "These sociological studies are interesting: they do not necessarily prove anything but they perhaps shed some light on prescribing habit" (s 34, 1991).

Vår analys av psykofarmakabrukarnas kontakter med sjukvården, samt deras sjuklighet och användning av läkemedel överhuvudtaget, förstärker stödet för den hälsofunktionella förklaringen. Ungefär tre fjärdedelar av alla brukarna hade haft åtminstone en kontakt med sjukvården under de senaste tre månaderna. Många av psykofarmakabrukarna konsumerade andra läkemedel för andra sjukdomstillstånd. För bruket av andra läkemedel än SL hittade vi samma generella mönster som för SL: förekomst av långvarig och/eller upplevd sjuklighet och frekventa kontakter med sjukvården samt för de flesta sjukdomstillstånd hög ålder och kvinnligt kön som predisponerande faktorer.

Många har försökt förklara könsskillnaden i bruk av psykofarmaka. En analys av könsskillnader i hälsobeteenden går långt utöver målet för vår undersökning, eftersom bl a biologiska faktorer är knutna till hälsa. Trots detta vill vi rikta uppmärksamheten på förhållandet att skillnaderna i bruket av SL överensstämmer med de generella variationerna mellan könen i hälsorelevanta beteenden. I enlighet med litteraturen har

kvinnor inte bara bättre förutsättningar till ett långt liv än männen, utan de har också en större benägenhet till att uppmärksamma sin eventuella ohälsa och att ta itu med den. I följande sammanställning (Tabell 5) redovisar vi därför skillnaderna mellan manliga och kvinnliga respondenter i olika hälsorelevanta avseenden enligt ULF-materialet. Vi vill dock poängtera att vi utöver det könsspecifika mönstret i hälsobeteenden generellt kan räkna med andra faktorer som påverkar variationerna mellan könen.

Männen är överrepresenterade då det gäller avvikande beteenden som kriminalitet, drogmisbruk, alkoholism och risktagande överhuvudtaget. Av våra data att döma är psykofarmakabruk emellertid inget avvikande beteende och den generella underrepresentationen av männen inte överraskande.

Vi vill slutligen rikta uppmärksamheten på att bruk av psykofarmaka kan ha sina risker. Alla läkare är inte ideal-läkare och alla patienter inte ideal-patienter. Bruk kan generera missbruk, illegala inköpskällor kan bli tillgängliga, ryktet om en "generös" läkare kan spridas och en patient kan anlita flera olika läkare samtidigt. Det kan inte råda någon tvekan om att det finns ett missbruk av SL. En viss antydning finns i vårt material, enligt vilket 8 % av brukarna under den senaste tremånadersperioden vare sig lidit av någon sjukdom eller haft någon kontakt med sjukvården. Det föreligger också rapporter om risker för kontrollsvårigheter, speciellt vid regelbundet bruk (Bruun, 1982; Petursson & Lader, 1981; Lader, 1983; Owen & Tyrer, 1983). Det kan sålunda finnas ett frekvent bruk av SL både inom grupper med missbruk av alkohol och traditionella narkotika som inom grupper där andra former av missbruk

Tabell 5. Män och kvinnor och vissa hälsorelevanta beteenden

	Kvinnor		Män	
	%	n	%	n
Inga rapporterade långvariga sjukdomar	56	2785	61	2827
God percepterad hälsa	76	2780	80	2819
Ej använt medicin senaste två veckorna (psykofarmaka exkluderat)	30	2765	46	2782
Ej använt sömmedel senaste två veckorna	94	2754	98	2773
Ej använt lugnande medel senaste två veckorna	96	2754	98	2773
Inga kontakter med sjukvården	50	2772	58	2794
Nykterist	21	2785	12	2827
Dricker 4,2 cl 100 alk. eller mer under en normalvecka	9	2781	33	2827
Röker eller snusar dagligen	28	2794	41	2797

inte föreligger. För att kunna belysa denna typ av frågeställningar krävs dock andra typer av studier än stora surveyundersökningar.

REFERENSER

- Alanko, T (1984). An overview of techniques and problems in the measurement of alcohol consumption In: Smart, R G, Caphell, H D, Glaser, F B, Israel, Y, Kalant, H, Popham, R E, Schmidt, W & Sellers, E M Eds.) Research Advances in Alcohol and Drug Problems, Vol. 8, New York: Plenum Press, pp 209–226.
- Andreasson, S (1990). Misure of alcohol and cannabis among young men. A longitudinal study of health effects. Huddinge, Section of community Medicine, Department of Medicine, Karolinska Institutet, Huddinge University Hospital, Stockholm.
- Ashton, H & Golding, J F (1989). Tranquillizers: prevalence, predictors and possible consequences. Data from a large United Kingdom survey. *Brit J Addict* 84:541–546.
- Ashton, H (1991) Psychotropic-Drug Prescribing for Women. *Brit J Psychiatry* 158:30–35.
- Blennow G, Leifman, H, Leifman, A, Karlsson, G & Romelsjö, A (1992). The Association between Social Factors and Sedative/Hypnotic Drug Use and Rates of Incidence and Long-Term Use in an Urban Population (preliminärt accepterad för publicering).
- Bruun, K (Ed.) (1982). Läkemedelsfrågan i Norden i ljuset av psykofarmakakontrollen, Stockholm, Prisma.
- Busto, U, Simpkins, M A, Sellers, E M, m fl (1983). Objective determination of benzodiazepine use and abuse in alcoholics. *Brit J Addiction* 78:429–435.
- Cafferata, G L, Caper, J & Berstein, A (1983). Family Roles, Structure, and Stresses in Relation to Sex Differences in Obtaining Psychotropic Drugs. *Journal of Health and Social behavior* 24:132–143.
- Christie, N & Bruun K (1985). Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden. Universitetsforlaget, Oslo.
- Cooperstock, R (1979). A review of women's psychotropic drug use. *Canadian Psychiatric Association Journal* 24:29–34.
- Cooperstock, R & Lennard, H L (1979). Some social meaning of tranquilliser use. *Sociology of Health and Illness* 1:331–347.
- Damström-Thakker, K (1990). Long-term utilization of medical and social services in a population of clinical alcoholics. Department of Clinical Alcohol and Drug Addiction Research, Karolinska Institute, Stockholm.
- Kühlhorn, E (1989). På restaurang i Sverige. Alkoholpolitik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning 6:119–129.
- Kühlhorn, E & Björ, J (1991). De nyktra och alkoholkonsumenterna. I Gustavsson, A (Red.) Alkoholister och nykterister. *Etnolore* 10, Uppsala.
- Lader, M H (1983). Dependence on Benzodiazepines. *J Clin Psychiatry* 44:121–124.
- Lader, M H & Petursson, H (1983). Rational Use of Anxiolytic/Sedative Drugs 25:514–528.
- Leifman, H, Allebeck, P, Andréasson, S, Kühlhorn, E & Romelsjö, A (1993): Abstinence in young adults: selection factors to abstinence (under bearbetning).
- Levnadsförhållanden (1985). Ohälsa och sjukvård, Rapport 42. Sveriges officiella statistik, Statistiska centralbyrån.
- Lindelius, R, Salum, I & Ågren, G (1974). Mortality among male and female alcoholic patients treated in a psychiatric unit. *Acta Psychiatr Scand* 50:612–618.
- Marmot, M G (1984). Alcohol and coronary heart disease. *Int J Epidemiol* 13:160–166.
- Nilsson, T & Svensson, P G (1971). Svenska folkets alkoholvanor – RUS (Riksundersökningen). I Svenska folkets alkoholvanor. Rapport från den alkoholpolitiska utredningen, Stockholm: Finansdepartementet, Statens Offentliga Utredningar 1971:77, pp 1:1–1:102.

- Owen, R T & Tyrer, P (1983). Benzodiazepine dependence: a review of the evidence. *Drugs* 25:385–398.
- Petersen W & Lavik NJ (1991). Adolescents and benzodiazepines: prescribed use, self-medication and intoxication. *Acta Psychiatr Scand* 84:94–98.
- Pernanen, K (1974). Validity of survey data on alcohol use. In: Gibbins, R J, Israel, Y, Kalant, H, Popham, R E, Schmidt, W & Smart, R G (Eds) *Research Advances in Alcohol and Drug Problems*, Vol. 1, New York: John Wiley & Sons, Inc, pp 355–374.
- Petursson, H & Lader MH (1981). Benzodiazepine Dependence. *Br J Addict* 76:133–145.
- Rimm, E B, Giovannucci, E L, Willett W C, m fl (1991). Prospective study of alcohol consumption and risk of coronary disease in men. *The Lancet* 338:464–468.
- Riska, E & Klaukka, T (1984). Sambandet mellan bruk av alkohol och psykofarmaka bland kvinnor och män i Kvinnors bruk av beroendeframkallande läkemedel, Helsinki, Nad-Publikation nr 11.
- Swartz, M, Landerman, R, George, L K, m fl (1991). Benzodiazepine Anti-Anxiety Agents: Prevalence and Correlates of Use in a Southern Community. *Am J Public Health* 81:592–595.
- Shaper, A G (1990). Alcohol and mortality: a review of prospective studies. *Brit J Addiction* 85:837–847.
- Svensk läkemedelsstatistik (1990). Apoteksbolaget, Stockholm.
- Taylor, D (1987). Current usage of benzodiazepines in Britain. I: The Benzodiazepines in Current Clinical Practice (red. Freeman, H & Rue, Y), London: Royal Society of Medicine Services.
- Turner, T B, Bennett, V B & Hernandez, H (1981). The beneficial side of moderate alcohol use. *Johns Hopk J* 148:53–63.
- Vaillant G E (1983). *The Natural History of Alcoholism*; Havard University Press Cambridge, Mass.
- Wiseman & Spencer-Peet (1985) Prescribing for alcoholics: a survey of drugs taken prior to admission to an alcoholism unit. *Practioner* 229:88– 89.

SUMMARY

Eckart Kühlhorn & Håkan Leifman

Use of alcohol and psychotropics in Sweden

This study of a representative Swedish sample of 5612 respondents from 1988, shows that the use of psychotropics in the general population is highly associated with bad health, as indicated by chronic diseases, especially the category of mental disorders. Also old age, the perception of bad health and various types of tiredness are strongly associated with the use of psychotropics. In general, the same pattern was found behind use of psychotropics as for other medicines in terms of sickness, perceived health, age, gender. Users of psychotropics also reported many contacts with the health care system.

Altogether, the results argue for the interpretation, that psychotropics mainly are used in order to cope with bad health. This may also explain why more females than males use psychotropics.

Contrary to psychotropics alcohol use showed no association with bad health in general. If there are any functional similarities between alcohol and psychotropics, they are found between abstinence from alcohol and use of psychotropics. Also abstinence from alcohol seems to be connected with strategies to cope with health problems.

Survey data in general and ours in particular have poor validity with regard to deviant behaviour. In order to study the combined use of alcohol and psychotropics, clinical populations have to be studied. Our data do not allow for any conclusion in this direction.

Recension

Margareta Hallberg: *Kunskap och kön. En studie av feministisk vetenskapsteori*. Göteborg: Daidalos, 1992.

Det mesta förändras snabbt nu för tiden. Det gäller inte bara inom mode och politik, utan också inom forskningen. Vad gäller feminism och forskning kring biologiska och sociala könsförhållanden har det säkert hänt mer de sista 20 åren än i hela den föregående världshistorien. Och idag har vi nått en punkt där kvinnor redan börjat forska om de senaste decenniernas könsforskning. Den bok som här skall recenseras är ett exempel på denna typ av självreflektion.

Boken i fråga är en lätt reviderad version av Margareta Hallbergs doktorsavhandling i vetenskapsteori. Det är en välstrukturerad bok där man i första kapitlet får reda på vilka de vetenskapsteoretiska utgångspunkterna är, varefter man förs från en avgränsning av feminism i allmänhet (kap II) och feminism inom forskning (kap III), vidare till en diskussion av könsbegreppet (IV), den feministiska kritiken av vetenskapen (V), den feministiska kritiken av vetenskapsfilosofin (VI) och feministiska förslag på nya vetenskapsfilosofier fram till en avslutande diskussion av "kunskap och kön". Undertiteln på boken (*En studie av feministisk vetenskapsteori*) är inadekvat eftersom kritik av både vetenskap och vetenskapsteori tas upp. Avhandlingens undertitel – *en vetenskapsteoretisk studie* – var bättre.

Boken är djärv både i ämnesval, ansats och slutsats. Skolbildningar och traditioner inom forskningen har, likt politiska rörelser, vad jag skulle vilja kalla en *löfteshorisont*. De har en viss uppfattning om vilka problem deras teorier och hypoteser kan lösa. Ofta är löfteshorisonten alldeles för vid när traditionen växer sig stark. Under decennierna efter andra världskriget ineffattade tex i filosofiämnen logikens löfteshorisont alldeles för mycket. Margareta Hallbergs tes kan sägas vara att feminismen inom forskningen också överdrivit sin löfteshorisont och att detsamma gäller de feministiska vetenskapsfilosoferna. Hon skriver i slutet av boken följande:

Feminister tycks även uppfatta sina forskningsprojekt som avsevärt annorlunda och menar att genderekategoriens införande i vetenskapsteori och forskningsprogram innebär en avgörande förändring i alla vetenskaper. Det jag har funnit i min studie över den feministiska vetenskapskritiken och de alternativ som feminister presenterat ger dock en annan bild. Finns det följaktligen en diskrepans mellan den radikala självbilden och forskningen?

Jag vill hävda att feministiska arbeten som bedöms som forskning i huvudsak är ett komplement till annan forskning. Feministiska vetenskapsteoretiker tycks överdriva betydelsen av den egna forskningens radikalt förändrande karaktär. (s 235–36)

Abstrakt sett är jag personligen helt ense med MH i hennes slutsats. Den feministiska forskningens löfteshorisont måste realitetsanpassas. På ett konkretare plan tycker jag emellertid att MH är djupt orättvis mot feminismen. Hon ger i citatet ovan sken av att bedöma all feministisk forskning, men i själva verket har hon medvetet avstått eller underlåtit att studera de för feminismen mest centrala teoribildningarna, dvs de inom psykologi och sociologi. I boken behandlas inte en enda patriarkatsteori. Ett högst märkligt faktum som inte låter sig försvaras givet bokens utgångspunkt och förmenta slutsats. Nancy Chodorows inflytelserika variant av objektrelationsteorin tas egentligen bara upp i ett för bedömningen av den feministiska forskningen förberedande kapitel. Min egen ståndpunkt skulle jag vilja sammanfatta på följande sätt:

Inom barnpsykologi, socialpsykologi och maktsociologi har feministiska arbeten i grunden ifrågasatt tidigare vedertagna hypoteser och paradigmer. I övrig feministisk forskning däremot tycks feministerna överdriva betydelsen av könsforskning och uppfatta den som långt mer radikal än vad som finns grund för.

Som recensent är det också lätt att tillämpa tesen om den allt för vida löfteshorisonten på MH:s egen bok. I stället för de feministiska vetenskapsfilosofier hon presenterar säger hon sig själv utgå från en *social epistemologi*. Och med den antyder hon stora löften som aldrig infrias. Det blir aldrig riktigt klart vad denna epistemologi egentligen är. Den sägs innehålla en relativ självständighet för en teoretisk och en social nivå där båda anses viktiga, men trots betoningen av det sociala håller sig MH enbart till det rent teoretiska. Hennes studie är enbart en studie av uppsatser och böcker. Det tror man knappast efter första kapitlet.

Feministisk forskning ser MH som en art av släktet *könsforskning*. Samma släkte innehåller enligt MH också två andra arter, *kvinnoforskning* och *genderforskning*. Kvinnoforskning definieras som forskning om och för kvinnor utan en feministisk vetenskapsteoretisk problematisering (s 67), och genderforskning definieras via sitt studieobjekt det sociala könet (s 68). Feministisk forskning, slutligen, karakteriseras med hjälp av tre åsikter:

- 1) kvinnor är förtryckta som kvinnor och därför saknas både kunskap om kvinnan och kvinnan själv i vetenskapen
- 2) det vetenskapliga är personligt, det personliga genomsyrar vetenskapen på alla nivåer
- 3) feministisk kunskap baseras på en normativt kritisk epistemologi som utgår från kvinnans och/eller feministens erfarenheter och/eller teoretiska perspektiv eller ståndpunkt och den skiljer sig därför i sitt normativt kritiska innehåll från andra epistemologier (s 85).

Själva definitionen formulerar MH på följande sätt: *feministisk forskning lär/ en forskning som är vetenskapskritisk, dvs hävdar att kön är ett epistemiskt kriterium, förordar ett annat vetenskapsideal och en ny epistemologi, alltså en forskning som förutsätter ett nytt paradigm* (s 75). Det bör noteras, vilket MH gör, att en hel del av det som vanligtvis kallas genderforskning enligt definitionerna hör till feministisk forskning.

Utän något som helst återopande av empiriskt material hävdar MH att de tre typerna av forskning har olika grad av bundenhet till kvinnorörelsen. Kvinnoforskningen sägs vara starkt bunden och genderforskningen svagt bunden till kvinnorörelsen, medan den feministiska forskningens bundenhet sägs variera (s 72). På liknande intuitiva grunder skulle jag vilja hävda något helt annorlunda. Bandet mellan feministisk forskning och kvinnorörelse är stark medan det mellan kvinnoforskning och kvinnorörelse är svagt. Banden mellan genderforskning (enligt MH:s definition) och kvinnorörelse tycks mig däremot kunna variera hur som helst.

För avhandlingsförfattare är frestelsen ofta stor att en aning överdriva ståndpunkterna hos dem man kritiserar. Den egna argumentationen blir därigenom lättare och den egna ståndpunkten framstår som mera nydanande än den är. Då och då tycker jag Margareta Hallberg faller för denna frestelse; speciellt i kapitel IV som behandlar begreppet kön. Efter en genomgång av flera feministers åsikter gör hon ett i mitt tycke mycket bra påpekande. Felet är bara att hon framställer det som om hon kritiserar (t ex Evelyn Fox Keller, Nancy Chodorow och Yvonne Hirdman) inte skulle hålla med henne, vilket jag tror att de gör. Låt mig citera det stycke jag syftar på:

Det förefaller rimligt att vissa aspekter på förhållandet mellan det biologiska och det sociala kan förstås just relaterat till barnafödandet och kringliggande uppgifter. Fram till nutid har den könsbiologiska kontexten varit likartad för världens kvinnor med få undantag. Det är knappast någon djärv gissning att de flesta kvinnors liv dominerats av graviditeter, förlossningar, amning, missfall, vård av barn, sjuka och gamla, fysiska påfrestningar och arbete i och nära hemmet. Att *sociala tolkningar* av 'könen egenheter' uppvisar en så stor samstämmighet kan alltså ha att göra med att *de baseras på så lika sammanhang*. Alternativa sociala tolkningar av det biologiska skulle då kunna förklaras av förändrade villkor, dvs när kvinnor inte längre begränsas av sin biologi (ständiga barnafödanden, amningsperioder, graviditeter) så uppkommer ett utrymme för andra sociala tolkningar av könen genom att det kvinnliga könet, biologiskt och socialt, faktiskt förändras. Då möjliggörs också nya tolkningar av förhållandet mellan könen och en omdefiniering även av det manliga. Är den sociala ordningen i så fall beroende, oberoende eller relativ till den biologiska? (s 124)

Det överdrivet kritiska hos MH kommer fram också i avslutningen på samma kapitel. Sista meningen är den här: "Eftersom det saknas en enhetlig definition är det svårt att avgöra vad gender motsvarar – och som en följd även svårt att kritiskt granska termen" (s 128). Det låter väl po-

sitivistiskt och rimmar dåligt med den post-kuhnska vetenskapsteori hon i första kapitlet säger sig utgå från. Dessutom har hon ju själv faktiskt i hela kapitlet fört en kritisk diskussion av genderbegreppet!

I kapitel V granskas så den feministiska vetenskapskritiken. MH tar upp kritik av darwinismen, "mannen-jägaren"-hypotesen, sociobiologi och neurofysiologisk teori. Här är en av de platser där patriarkatsteorierna och Nancy Chodorows teori skulle ha tagits upp om MH verkligen velat göra den helhetsvärdering hon ger sig ut för att göra. Detta hindrar emellertid inte att MH faktiskt faller en hel mängd kloka kommentarer till den feministiska kritik hon studerat. Speciellt viktigt är hennes påpekande att kritiken av darwinismen inte gör några som helst försök att skilja en teoris verkliga och väsentliga innehåll från dess tillfälliga av maskulina fördomar hittills ofta bemängda yttre klädsel. Samma påpekande gör hon senare i boken om Carolyn Merchants syn på den naturvetenskapliga revolutionen. Personligen tycker jag det är uppenbart att precis som man kan skilja på en melodi och dess arrangemang så kan man inom många vetenskaper skilja på en teori och dess "könssymboliska arrangemang".

Vad gäller kapitel V, så vill jag också fästa uppmärksamheten på en mycket märklig fotnot, nämligen not 62 vilken lyder som följer:

Man kan hävda att sociobiologin vänder på feminismens sex/gender distinktion, där sex dvs biologi inom sociobiologin förklarar gender. Med en sådan tolkning blir sociobiologin och feminismens könsteorier varandras konkurrenter och vilken som föredras framför allt en politisk fråga. (s 268)

Inte är det så att man bara "kan hävda" att sociobiologin vänder på distinktionen. Det är ju ett definierande kännetecken på sociobiologin. Feminismens könsteorier och sociobiologin *är* oförenliga. Och vilken som föredras är inte bara en politisk fråga. Det är också en vetenskaplig fråga om hur världen är beskaffad. Feminismen och sociobiologin kan inte båda ha rätt. MH reducerar här på ett felaktigt sätt en vetenskaplig kontrovers till enbart en politisk fråga.

Den som jag ser som den viktigaste poängen i kapitel VI är påpekan- det att de "Feminister som kritiserar de traditionella idealen har en likartad grundsyn som den moderna vetenskapsteorin" (s 168). Feminister som introduceras i vetenskapsfilosofi via feministiska böcker i vetenskapsfilosofi görs sällan uppmärksamma på det faktum att de delar en stor del av sin *kritik* med nästan en hel generation av män. De lär sig inte skilja ut den allmänna kritiken av det positivistiska vetenskaps-idealet från den specifika kunskapssociologiska tesen att orsaken till den felaktiga vetenskapsfilosofin är den manliga dominansen av filosofin. Denna feministiska kunskapssociologi framstår självklart som överförenklad för alla oss anti-positivistiska män. Om den tesen vore riktig skulle vår egen anti-positivism vara oförklarlig.

Det är inom vetenskapsfilosofi liksom inom så många andra områden lättare att vara kritisk än konstruktiv. Den intressantaste frågan är förstås hur den sannaste vetenskapsfilosofin ser ut. Margareta Hallberg påpekar enligt min mening helt korrekt att så länge det kritiska momentet var dominerande i den feministiska vetenskapsfilosofin så var det lätt att enas, men att:

När kritiken däremot specificeras och olika komponenter skall förbindas med kön, är enigheten svårare att upprätthålla. Vad i vetenskapen anses vara värt att bevara? Hur skulle en feministisk vetenskapsteori se ut och vilka komponenter ingår i ett feministiskt vetenskapsideal? (s 193)

Med denna kommentar går hon över till kapitel VII, "Feministiska rekonstruktionsprojekt". Här borde återigen patriarkatsteorierna ha diskuterats, men i stället nöjer sig MH med att diskutera Carol Gilligans teori om kvinnors moralutveckling samt feministiska epistemologier. Likt den kanske mest kända av de feministiska vetenskapsfilosoferna, Sandra Harding, skiljer hon på tre olika typer av svar, feministisk empirism, feministisk ståndpunktsteori och feministisk postmodernism. Hon anser (och jag instämmer) att ståndpunktsteorierna är de som bäst motsvarar feminismens ideologiska kärna, och det är dem hon ägnar mest utrymme. Tanken i de feministiska ståndpunktsteorierna har samma struktur som Mannheims tes att den friflytande intelligentian har en kunskapsteoretiskt privilegierad position; liksom marxismens tes att arbetarklassen har denna position. I stället för den friflytande intelligentian eller arbetarklassen har man kvinnokollektivet som privilegierat kunskapssubjekt.

Margareta Hallberg pekar ut de många svårigheter som vidlåter ståndpunktsteorierna, och förkastar dem till förmån för en *social epistemologi*. Som MH ser det är likheterna mellan feministisk och social epistemologi de att man betraktar både vetenskap och vetenskapsfilosofi som socialt och historiskt relativa samt kritiserbara och fallibilistiska; kunskapens innehåll anses ha både teoretiska och sociala grunder. Skillnaden är att den feministiska epistemologin anser att kön *alltid* har den främsta förklaringspositionen av de olika inblandade sociala positionerna, medan den sociala epistemologin endast anser att så *ibland* kan vara fallet. Skillnaden kan tyckas liten, men är i praktiken stor eftersom den feministiska men inte den sociala epistemologin får ett kriterium som man kan applicera *i förväg*. Den feministiska epistemologin garanterar på grund av sin universalitet kvinnoforskarna att de har rätt än de manliga kollegorna på samma sätt som positivismen garanterade forskarna förnuft och vetenskaplighet.

Jag skrev inledningsvis att det mesta förändras snabbt nu för tiden. Det gäller också feministisk filosofi, och det ställer till problem för Margareta Hallbergs bok. I inledningen får man reda på att MH fick

idén att skriva boken i mitten av 80-talet. Det var då de feministiska ståndpunktsteorierna formulerades och kom att dominera den feministiska vetenskapsfilosofin. Men så är det inte idag. Ståndpunktsteorierna är såvitt jag förstår inte längre centrala bland de feministiska filosoferna, även om de kanske lever kvar som latent ideologi i olika kvinno-centra och kvinnofora. Den postmodernistiska vågen har sköljt över både män och kvinnor och vi tycks nu befinna oss nästan i post-post-modernismen. Ett stadium med ett mycket oklart filosofiskt innehåll. Jag tycker Margareta Hallberg kunde ha betonat detta.

Många kunskapsteoretiker, såväl manliga som feministiska, försöker sedan en tid tillbaka på olika sätt formulera en position bortom både relativism, traditionell objektivism och ståndpunktsteorier. Här finns mer än den (skissartade) sociala epistemologi MH skriver under på. Läsaren av boken får inte riktigt klart för sig att det är här som citerade feministiska filosofer som Mary E Hawkesworth, M Griffiths & M Whitford och Helen Longino är och letar. Inte heller att en av de män som nämns i början av boken, Richard Bernstein, sedan länge vandrat omkring här. MH avfärdar i början av sin bok (s 30–31) i förbigående 'bortom'-projekten trots att hennes egen sociala epistemologi ändå på något sätt är ett 'bortom'-projekt. I denna epistemologi betraktas ju den teoretiska nivån på ett icke relativistiskt sätt som relativt självständig.

Jag gissar att Margareta Hallbergs bok kommer att bli kontroversiell bland feministiska forskare. Precis när jag sitter och arbetar med den här recensionen publiceras i Dagens Nyheter (9/1-93) en intervju med MH gjord av Kerstin Vinterhed. Som rubrik har DN satt "Feministisk vetenskapsteori är förlegad. Kön som vetenskaplig indelning är lika föråldrat som klass, nationalitet och ras, säger Margareta Hallberg". Redan ett par dagar senare såg jag intervjun upphängd på en offentlig tavla på universitetet. Det här får mig att vilja göra några avslutande allmänna reflektioner. I nya situationer bör man vakta sin tunga. Ett gammalt språkbruk kan förvränga det man vill ha sagt.

Om en man stryker kläder med en burk starköl i näven, stryker han då kläder på ett manligt sätt eller på samma sätt som kvinnor? Om en kvinna lär ut formell logik med exempel hämtade från traditionellt kvinnliga områden lär hon då ut formell logik på ett kvinnligt sätt eller på samma sätt som män? Såvitt jag förstår måste man svara "både och". Den gamla dualismen manligt kvinnligt bär inte längre. I en mening stryker mannen på samma sätt som kvinnan och resultatet blir strukna kläder, men i en annan mening finns det en skillnad. Processen som leder till resultatet ser annorlunda ut. Sak samma med den formella logiken. De kvinnliga logikerna lär ut formell logik, men deras undervisning kan skilja sig från den traditionella. Den kvinna som forskar

i fysik och som deltar i mängder av seminarier med män, men tycker att diskussioner med andra kvinnliga fysiker ger något extra, forskar hon på ett kvinnligt eller på ett manligt sätt? Den som här tänker i termer av "antingen eller" tvingas till orimliga ståndpunkter. Kvinnor kan forska som män samtidigt som de forskar på ett kvinnligt sätt.

Den som är enig med Margareta Hallberg om att kön måste överges som ett *kunskapsteoretiskt kriterium* får åtminstone två viktiga följdfrågor. Följdfrågor som inte diskuteras i boken. (1) Om kvinnor inte är kunskapsteoretiskt privilegierade bör då alla kvinnocentra på universiteten läggas ned? (2) Om kvinnor inte är kunskapsteoretiskt privilegierade kan då kön/gender ha kunskapssociologisk betydelse? Själv vill jag besvara fråga ett med "nej" och fråga två med "ja". Utan att återinföra den positivistiska *klyftan* mellan "context of discovery" (dvs förklaringar av och regler för hypotesgenerering) och "context of justification" (dvs normativa regler för test och validering av teorier och hypoteser) vill jag här bara påpeka, att frågan om existensberättigandet för universitetens kvinnocentra är en fråga vars svar kräver att man tar hänsyn till båda dessa kontexter. Utifrån vad jag tror mig veta om "context of discovery" anser jag att universitetens kvinnocentra för forskningens skull bör finnas kvar.

Feministiska forskare och filosofer tycks mig hittills lagt ner den mesta mödan på att visa att det att vara kvinnlig forskare på något sätt har betydelse inom alla forskningsområden (kanske matematik undantagen). Och det tror jag också det har. Däremot tror jag absolut inte att kvinnlighet har *samma* betydelse inom alla forskningsområden som det har inom maktsociologi och litteraturtolkningsteori. Allting tyder på att kvinnlighet spelar olika roll inom olika forskningsområden även om det spelar en viss roll överallt. Det är inte bara män som drabbats av att feminister inte hållt isär de här sakerna. Också många kvinnliga forskare inom områden med liten "kvinnlighetspotential" har drabbats av obefogade beskyllningar. Då förstås med tillägget att de är rädda och inställsamma visavi manliga forskare. Det är orimligt att tro att ämnen som fysik och nationalekonomi går och bär på teoretiska motsvarigheter till maktsociologins patriarkatsteorier. Tillämpar man för övrigt Margareta Hallbergs allmänna tes om epistemiska kriterier på patriarkatsteorierna (vilket hon alltså själv inte gör), så säger den att teorierna i fråga har diskuterats och kan diskuteras som vilken annan sociologisk teori som helst. Så tycker jag personligen det är, vare sig MH har rätt eller fel på det allmänna planet.

INGVAR JOHANSSON

Institutionen för filosofi och vetenskapsteori
Umeå universitet

Inkommen litteratur

Irka Cederberg, Björn Kumm & Ingrid Wahlund (red): *Tjänstemän – finns dom? En intervjubok med forskare*. Stockholm: Tjänstemannarörelsens arkiv och museum, 1992.

Birgitta Eneroth & Inga Michaeli (red): *Kvinnornas välfärdsstat? Nordiska kvinnoforskare diskuterar*. Gävle: Statens institut för byggnadsforskning, 1992.

Carl Jonas Love Almqvist. Res Publica, nr 22. Brutus Östlings Bokförlag/Symposion, 1992.

Sociologiska institutionen i Stockholm erbjuder, med start HT 1993, en internationell magisterutbildning i

Teorikonstruktion och modellbyggande.

Utbildningen ges i samarbete med de sociologiska institutionerna i Groningen, Duisburg och Essen och fokuserar på användandet av rationella aktörsmodeller och social nätverksteori för att analysera sociologiska frågeställningar framförallt inom områdena ekonomisk sociologi och organisationsteori. Utbildningen innefattar en kursdel om 30 poäng och en uppsats om 10 poäng. Under höstterminen är undervisningen förlagd till Groningen, under första delen av vårterminen till Stockholm och under senare delen av vårterminen till Duisburg och Essen. Sista ansökningsdatum är 1993.05.01. För ytterligare information, kontakta

Peter Hedström
Sociologiska Institutionen
Stockholms Universitet
106 91 Stockholm
Tel: 08/163128

An annual review presenting articles on new developments in the field of criminology!

STUDIES ON CRIME & CRIME PREVENTION

The journal is intended for criminologists, sociologists and other readers who are interested in research in the field of crime and crime prevention.

STUDIES ON CRIME & CRIME PREVENTION is devoted to the publication of new developments in the field of criminology. It features etiological and phenomenological aspects of traditional and modern types of crime as well as new crime prevention ideas. Results of research that may have a major impact on the reduction of criminality are also published. The first issue was published in 1992.

The primary concern of STUDIES ON CRIME & CRIME PREVENTION is to publish complete papers covering topics or projects in sufficient detail and depth to be of theoretical and practical use for interested readers.

Editors: Artur Solarz and Viveka Engwall

Published for The Swedish National Council for Crime Prevention by Scandinavian University Press.

A selection of articles from the 1993 issue:

- *J. Junger-Tas: Policy Evaluation Research in Criminal Justice*
- *Paul Cromwell, James N. Olson, D'Aunn W. Avary: Modeling Decisions by Residential Burglars*
- *Scott Menard, Delbert S. Elliott, Sharon Wofford: Social Control Theories in Developmental Perspective*
- *Marc LeBlanc: Late Adolescence Declaration of Criminal Activity and Development of Self – and Social Control*
- *Malcolm W. Klein: Attempting Gang Control by Suppression*

Subscription rates in 1993:

Institutions: NOK 300.- (Approx. USD 51.00)

Individuals: NOK 200.- (Approx. USD 34.00)

Postage included. Air speed delivery worldwide. Prepayment required.

Please send your order to:

Scandinavian University Press, Subscription Department,
P.O. Box 2959 Tøyen, N-0608 Oslo, Norway.
Tel: + 47 22 57 54 00. Fax: + 47 22 57 53 53.

U.S. Address:

Scandinavian University Press,
200 Meacham Ave., Elmont, NY 11003, USA.
Tel: 516 352 7300. Fax: 516 352 7377

SCANDINAVIAN UNIVERSITY PRESS

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1971:1 Tvärvetenskap. Alkoholism. Utrikesinformation.
2 Kitschmarknaden. Avvikande beteende.
- 1973:4 Tema: Utbildning.
- 1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
- 1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxt-ekologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemang
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Välfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare

Gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 1 1993